

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
Katedra za arheologiju

**RIMSKO FRESKO-SLIKARSTVO SA LOKALITETA
MLINČIĆI – TIŠINA KOD ZENICE**

(ZAVRŠNI DIPLOMSKI RAD)

Kandidat :
Ikbal COGO

Mentor :
Dr.sc. Adnan BUSULADŽIĆ,
redovni profesor

Sarajevo, septembar 2018. godine

SADRŽAJ

1. **Uvod**

2. **Rimsko fresko-slikarstvo**
 - 2.1. *Historijat istraživanja*
 - 2.2. *Tehnologija izrade fresko-slika*
 - 2.3. *O pompejanskim stilovima rimskog slikarstva*
 - 2.3.1. Prvi pompejanski stil
 - 2.3.2. Drugi pompejanski stil
 - 2.3.3. Treći pompejanski stil
 - 2.3.4. Četvrti pompejanski stil
 - 2.4. *Fresko-slikarstvo na teritoriji Bosne i Hercegovine – pregled*

3. **Fresko-slikarstvo sa lokaliteta Mlinčići-Tišina**
 - 3.1. *Arheološka istraživanja*
 - 3.2. *Arhitektura rimske vile*
 - 3.3. *Nalazi fresaka*

4. **Zaključak**
5. **Katalog nalaza**
6. **Bibliografija**
7. **Sažetak**
8. **Summary**
9. **Biografija**

1. Uvod

Zidno slikarstvo kao forma ukrašavanja zatvorenih prostora privatnog vlasništva (tjede i javne namjene) predstavlja složeniju fazu običajne prakse naroda starog svijeta. Kako u Egiptu, na Kreti, Grčkoj, tako i na teritoriji Rimskoga carstva. Francuski stručnjak P. Grimal tvrdi da je razvoj rimske slike i slikarstva (u enterijerima) u vezi sa pojavom nabavljanja i postavljanja slika grčkih slikara u rimskim kućama kao i *megalografijama* odnosno velikim kompozicijama mitoloških scena koje su korištene u grčkome pozorištu, a koje su Rimljani preuzeli.¹ Osim ove uloge grčke umjetnosti, istraživači poput R. Zajdera podlogu za razvoj rimskoga slikarstva vide i u religioznim shvatanjima Rimljana i njihovim obredima poput izrade posmrtnih voštanih maski – *imagines maiorum*.² Dr. Nenad Cambi iznosi mišljenje da su *imagines maiorum* korištene od strane patricijskih porodica kako bi se prikazala drevnost i kontinuitet loze odnosno porodice.³

Na osnovu današnjih saznanja o rimskome stanovanju i arhitekturi, sa velikom sigurnošću se može tvrditi da su enterijeri rimskih kuća bili prilično mračni, zagušljivi i veći dio godine prohladni.⁴ Tokom uređenja enterijera kuća bogatih vlasnika (što je podrazumijevalo i postupak oslikavanja pojedinih prostorija) prioritet su imali: hol koji je vodio od ulaza prema atrijumu, kuhinja (*triclinium*), dnevni boravak (*tablinum*) i pojedine spavaće sobe.⁵ Dr. Ljudmila Plesničar-Gec navodi da su slikarije u prostorijama poput kuhinja i dnevnih boravaka bile svojevrsno nadomještavanje nedostajućih trodimenzionalnih predmeta.⁶ Ukrašavanje stambenih enterijera slikarijama sebi su mogle priuštiti samo pripadnici imućnijeg staleža kako na području grada Rima i njegove okolice tako i na ostatku Apeninskog poluotoka (ostaci u naseljima Pompeja i Herkulanuma na jugu današnje Italije najreprezentativniji su do danas očuvani primjerci) kao i u drugim provincijama Carstva. Rimsko zidno slikarstvo, koje se direktno razvilo iz etruščanskih i grčkih slikarskih tradicija, dalo je potku za postanak i razvoj kasnije srednjovjekovne zidne slikarske tehnike i umjetnosti.⁷ Iako su slikarijama ukrašavane i stropne površine stambenih kuća i javnih

¹ Grimal 1968, 213-214

² Zajder 1976, 14

³ Cambi 1987, 45

⁴ Bordman (ur). 1999, 349

⁵ Ling 1991, 2

⁶ Plesničar-Gec 1997, 8

⁷ O utjecaju grčkih umjetnika govori i činjenica da je Gaj Julije Cezar unajmio slikara Timomaha iz Male Azije da mu oslika dvije slike u hramu *Venus Genetrix* u Rimu. (Ling 1991, 1)

objekata, to je bilo u znatno manje slučajeva nego što je bio slučaj sa zidnim površinama.⁸ Plinije St. u svome je djelu *Naturalis Historia*, govorio da su slikari zidnih površina najčešće bili robovi ili oslobođenici.⁹ Zanimljivo je da su u starom Rimu postojele i žene koje su se bavile slikarstvom, a Plinije St. navodi imena Timarete, kćeri Mikonove i Jaje iz Kizika (NH, XXXV, 12).¹⁰

Prema Dioklecijanovom ediktu o cijenama (*edictum de pretiis*) iz 301. godine, slikari figuralnih predstava dobijali su 150 denara, a majstori za podlogu i ornamente 75 denara po danu svoga rada.¹¹ Moguće je da se rad u ovoj tehnici naplaćivao po danu rada jer nije postojala potpuna izvjesnost u završetak posla (zbog složene tehnike rada, stanja zidne površine, klimatskih uvjeta i godišnjega doba kada se objekat oslikavao dr.).

Akt o cijenama prepoznaje dvije profesije i to majstora koji boji podlogu i ornamente – *pictor parietarius*, te slikara koji izvodi figuralne predstave – *pictor imaginarius*.¹²

O značaju i ugledu vrhunskih zidnih slikara koji su postajali i učitelji ovog zanata, govori podatak da je car Valentijan I, svojom uredbom iz 374. godine, dao dozvolu učiteljima zidnog slikarstva da imaju radnje u javnim zgradama i na trgovima bez plaćanja poreza.¹³

Zanimljiva činjenica je i da na fresko-slikarijama u Pompejima i Herkulanumu ima očuvanih latinskih natpisa pisanih bojom (*tituli picti*) političke ili ekonomske sadržine (promidžbe).¹⁴ Ti su natpisi sakupljeni u četvrtom svesku CIL-a sa nadopunama.¹⁵

Od kraja prvog stoljeća nove ere u udaljenim provincijama dolazi do polagane degeneracije tj. uprošćavanja svih oblika rimske umjetnosti, pa i zidnoga slikarstva koja se kasnije prenosi na sve dijelove carstva.¹⁶ U sjeverozapadnim provincijama Rimskoga carstva (*Britannia, Germania, Galiia*) tokom I st.n.e. primjetna su uprošćavanja šema za izradu zidnih slikarija. Arhitekturni motivi se toliko šematizuju i pretvaraju u dekorativni element da je teško uočljiv uzor motiva.¹⁷ Osnovni razlog se može tražiti u udaljenosti od izvora ove vrste umjetnosti i nedostatka profesionalnih slikara. Priučeni putujući majstori imali su tzv. *knjige uzoraka* koje su nosili sa sobom pa je logično da je mnogo sličnih šema ukrašavanja zidova od Srednje Evrope do Holandije.¹⁸ Tokom III i IV stoljeća u provincijama se razvio skromniji

⁸ Plesničar-Gec 1997, 14

⁹ Popović 2008, 75

¹⁰ Plinije 2011, 110

¹¹ Ling 1991, 213

¹² Ibid, 213

¹³ Ibid, 213

¹⁴ Matijašić 2002, 169

¹⁵ Ibid, 169

¹⁶ Čremošnik 1984, 192

¹⁷ Ibid, 192

¹⁸ Ibid, 130

i specifičan oblik ukrašavanja zidnih površina nazvan „tapetnim uzorkom“ koji je građen geometrizovanim floralnim motivima.¹⁹ Prema A. Majkić, najveći razvoj tzv. *tapetnog uzorka* na zidovima možemo pratiti između kraja II i IV st.²⁰

Inače, floralni motivi na područje evropskog dijela carstva dolaze sa Istoka (tokom III i IV stoljeća) gdje su se ovim motivima posebno ukrašavale katakombe.²¹

Na području regije, najznačajniji nalazi ovakvoga dekoriranja prisutni su u Viminacijumu i Sirmijumu (Srbija). Na području Viminacijuma je otkriveno čak 28 oslikanih grobnica.²²

Na području provincije Panonnie (mjesto Szombathely, Mađarska) sačuvan je i napis iz II stoljeća n.e. u kojem se govori o pravnom statusu slikara (iz napisa saznajemo da su na ovome teritoriju osim domaćih slikara radili i stranci što i ne čudi s obzirom na značaj gradova poput Sirmijuma ili Viminacijuma).²³

Od III st. zidno slikarstvo sve češće ima religijsku simboliku tačnije ranokršćansku ikonografiju. U tom svjetlu može se gledati i česta pojava motiva *Hristovog monograma* i *Rajskoga vrta* ograničenog hermama sa detaljima (rastinje, palme, loze s grožđem i ptice) kao motiva zidnog slikarstva, a posebno u grobnicama.²⁴ Motiv riblje krljušti koji se počesto nalazi na zidovima grobnica, a unutar čijih se polukrugova nalaze vegetabilni detalji predstavlja vrata Raja.²⁵

Ni prostor današnje Bosne i Hercegovine nije zaobiđen kada je u pitanju prisutnost rimskih slikarskih tradicija na zidovima i stropovima različitih objekata nastalih u vremenu od I do početka V st.n.e. O nalazima toga materijala (rimsko fresko-slikarstvo) kao zasebnome predmetu istraživanja u naučnoj literaturi Bosne i Hercegovine posebnu studiju posvetila je dr. Irma Čremošnik (1916 - 1990).²⁶ Generalno, radova s ovom tematikom je relativno malo a kao mogući razlozi, mogli bi se navesti sljedeći:

a) Kao prvo, mali je broj kvalitetnih i dobro očuvanih nalaza ovoga veoma osjetljivog i propadanju sklonog materijala sa arheoloških lokaliteta u Bosni i Hercegovini. Iako su i na tlu

¹⁹ Čremošnik 1984, 193

²⁰ Majkić 2016, 132

²¹ Čremošnik 1984, 193

²² Korać 2007, 14

²³ CIL III br. 4222 (Popović 2008, 75)

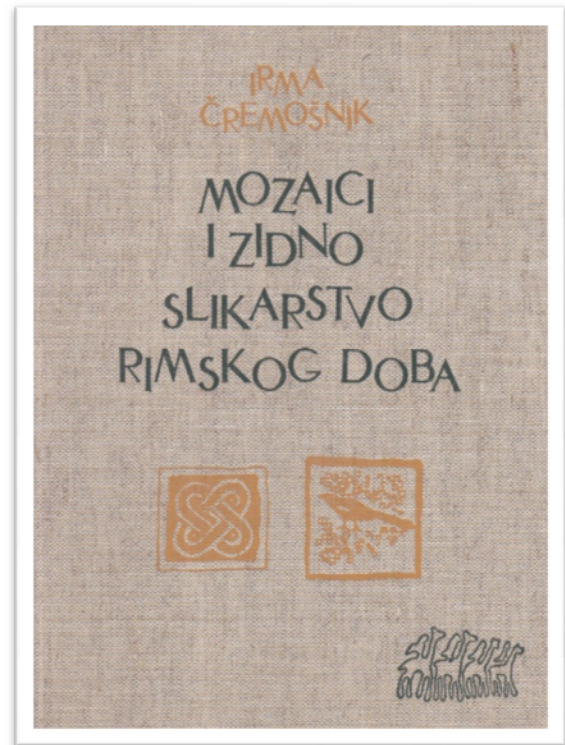
²⁴ Jeremić 2013, 133

²⁵ Popović 2013, 152

²⁶ Knjiga nosi naziv „Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba“ (str.223) i objavljena je u ediciji *Kulturno naslijeđe* za što je autorica i nagrađena.

naše zemlje otkriveni i tragovi rimskih urbanih centara poput *Colonie Ris* (područje Rogatice) i *Domavie* (okolica Srebrenice) nalazi fresko-slikarstva u našoj zemlji su oskudni.²⁷

b) Kao drugo, domen slikarstva pa time i rimskog-antičkog slikarstva tema je kojom se nerijetko bave stručnjaci iz oblasti historije likovnih umjetnosti ili restauratori i konzervatori (istražujući slikarske tehnike i postupke, tehnologiju izrade boja i podloge, arhitektonske konstrukcije i dr.) pa je time i produkcija ovakvih radova mala s obzirom na mali broj takvih stručnjaka, količinu obavljenih zahvata (na terenu ili u laboratoriji), manjak stručne i naučne literature i časopisa u kojima se publiciraju radovi iz te oblasti i dr.

Kako je već rečeno, do sada jedina objavljena sinteza podataka o fresko-slikarstvu antičkoga perioda na prostoru naše države jest knjiga dr. Irme Čremošnik objavljena 1984. u Sarajevu.

Iako je publikacija svojedobno načinila značajan iskorak u pružanju boljeg poznavanja ove problematike i do danas ostala nezaobilazna bibliografska jedinica u proučavanju antičke materijalne kulture Bosne i Hercegovine i regije, imala je svoje manjkavosti.

Prvenstveno zbog maloga broja reprodukcija samih ostataka fresko-slikarstva (posebno u boji i sa dodatnim tehničkim detaljima-opisom), te nepostojanja modela rekonstrukcije u kojima bi se pokušali svi ti ulomci grafički prikazati u mogućoj originalnoj poziciji i funkciji (u aksonometrijskom prikazu).²⁸

Manjkavost spomenute knjige bila je i nedostajući tekst sa novim nalazima otkrivenim u širem području Grada Zenice tokom 1969. i 1971. godine. Upravo je to bio povod da se sav materijal ove provenijencije, a koji se danas nalazi u fundusu arheološke zbirke Muzeja grada Zenice objavi u formi master rada sa datom temom na Katedri za arheologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

²⁷ Za razliku od stanja u našoj zemlji, mnogo bogatiji i značajniji ostaci rimskog fresko-slikarstva otkriveni su na teritorijama današnjih susjednih država poput onih u *Sirmijumu* (današnja Sremska Mitrovica u Srbiji), *Viminacijumu* (Kostolac u Srbiji) ili pak u okolici današnjeg Varaždina i Ljubljane (*Emone*).

²⁸ Ovako opisani metodološki pristup primjenila je dr. Lj. Plesničar-Gec u svojoj dvotomnoj studiji o antičkim freskama Slovenije objavljenim 1997/1998. godine.

Iako je sistematsko arheološko istraživanje na lokalitetu Mlinčići-Tišina kod Zenice provedeno 1969. godine i 1971. godine, a knjiga dr. Čremošnik dovršena vjerovatno do kraja 1975. godine, novootkriveni ostaci fresko-slikarstva sa toga lokaliteta nisu uvršteni u knjigu. Olakotna činjenica za prezentiranje kompletne sačuvane građa jeste to da je kandidat djelatnik zeničkog Muzeja.

Potrebno je reći da je u radu iz 2012. godine dr. A. Busuladžić objavio dio nalaza fresko-slikarstva sa lokaliteta Mlinčići-Tišina.²⁹

Prilikom pisanja rada uočena su tri otežavajuća faktora.

Prvi je nedostatnost detaljne arheološke dokumentacije vezane uz fresko-materijal sa lokaliteta Mlinčići – Tišina kod Zenice. Naime, tokom katastrofalnih poplava koje su tokom maja 2014. godine pogodile i centralnu zgradu Muzeja grada Zenice, u depoe je u veoma kratkom roku prodrila voda do visine od 1,8 metara. Uništena je veća količina arh. dokumentacije i fotografskoga materijala sa samih lokaliteta. Uništen je i dio ostataka fresko-slikarija. Srećom, sačuvani su originalni *Dnevnici iskopavanja* iz 1969. i 1971. godine koji će biti korišten u radu. Drugi podaci bit će korišteni na osnovu rada dr. A. Busuladžića i činjenica do kojih se došlo provođenjem mjerenja u Muzeju grada Zenice.³⁰

Drugi problem je činjenica da većina ostataka fresko-slikarstva sa lokaliteta Mlinčići-Tišina nema svoj inventarni broj odnosno zavedeni su kao *studijski materijal* pa je skoro nemoguće izvršiti preciznu atribuciju. Pri tome je potrebno naglasiti da ni prilikom vađenja materijala sa samog lokaliteta nije rađeno precizno pohranjivanje fragmenata fresko-slikarija (da se svakom ulomku koji bi imao svoju vrećicu za pohranjivanje pridoda karton sa podatkom mjesta nalaza- sonda, kvadrat, dubina) kao niti pokušaj okvirne rekonstrukcija fragmenta slikarije u širu sliku (lijepljenje srodnih ulomaka i pohranu na podlogu od pijeska te s pomoću prenošenja ulomaka na podlogu-*paus papir* pokušaj rekonstrukcije iscrtavanjem mogućeg izgleda veće slikane površine).

Treći problem je bio korištenje literature. U radu je korištena domaća i strana literatura koja je bila dostupna. Iako podaci iz nekih knjiga koje su spomenute nisu bili direktno konsultovani odnosno nije bilo direktnoga citiranja, u popisu literature navedene su značajnije međunarodne studije koje nude više informacija o rimskome fresko-slikarstvu (način izrade, upotrební kontekst i sl.). Tako su navedene studije njemačkih autora sa kraja XIX ili početka XX stoljeća- i do koji se, nažalost, u našim bibliotekama nije moglo doći, a koja su kapitalna

²⁹ Busuladžić 2012, 137-244

³⁰ Mjerenja svih ulomaka – dimenzije i težina-elektronskom vagom model *ADLER*, tip 3138 provedena su u junu 2018. godine.

(skoro redovno ih koriste i citiraju autori koji se bave ovom vrstom problematike) i svakom narednom čitatelju ili istraživaču, moraju biti poznata.

Literatura za ovu oblast rimske materijalne kulture i umjetnosti je rijetka i usko specijalizirana za one koji imaju i stanovita predznanja iz oblasti slikarskih tehnologija i likovne umjetnosti pa se počesto nije bilo lahko kretati među terminologijom koja je uskostručna.

Na kraju je potrebno reći i ovo. S obzirom da je temat zidnoga rimskog slikarstva prilično složena materija koja zahtijeva multidisciplinarni pristup (stručnjake poput arheologa, arhitekata, historičara likovne umjetnosti, konzervatora i restauratora slikarstva, hemijskih inženjera-tehnologa, IT stručnjaka za 3D animaciju), i neka tehnološka predznanja, rad je koncipiran tako da se znatan dio izlaganja posvetio historijatu istraživanja rimskoga fresko-slikarstva općenito, elementarnim činjenicama o tehnologiji izrade fresaka (tek u dodiru sa materijalima za slikanje i površinama koje treba oslikavati može se pravilno razumjeti kompleksnost ovakve vrste rada) kao i prikaz osnovne tipološko-hronološke analize pompejanskoga slikarstva koje postaje osnova za razvitak dekoracije enterijera u drugim provincijama Rimskog carstva tokom stoljeća.

Samo vizualno prepoznavanje pojedinih stilova pompejanskoga slikarstva u uvjetima maksimalne fragmentiranosti i udrobljenosti ostataka ponekada je do te mjere teško (male površine, oštećena ili isprana boja) da stvara problem i ostavlja dvojbe i veoma iskusnim klasičnim arheolozima ili historičarima likovne umjetnosti. U bosanskohercegovačkim uvjetima još i više.

U perspektivi bi bilo dobro pokrenuti projekat detaljnoga i sistematskog snimanja svih nalaza fresko-slikarstva na teritoriji BiH s ciljem pravljenja elektronske baze podataka koja bi olakšala buduća istraživanja na tom polju.

2. Rimsko fresko-slikarstvo

2.1. Historijat istraživanja

Kako je u *Uvodu* rečeno, govoriti o rimskom fresko-slikarstvu bespredmetno je bez informiranja o osnovama tehnološkoga procesa same fresko-tehnike slikanja. Ova tehnika ukrašavanja zidnih površina poznata je preko dvije hiljade godina i o istoj smo obaviješteni kako putem ostataka zidnoga slikarstva na arheološkim lokalitetima (privatnim stambenim objektima i grobnicama) tako i putem pisanih izvora odnosno različitih opisa i svjedočanstava o ovoj djelatnosti.³¹ Rimljani su zidno slikarstvo upoznali preko, s jedne strane, etrurskih slikarskih ostataka centralne Italije (njihovih oslikanih grobnica poput *Francuske grobnice* u Vulciu iz IV st.pr.n.e.), a s druge strane grčkih odnosno helenističkih tradicija tokom osvajanja područja Helade u III i II st.pr.n.e.³² Inače, najstariji primjerci etruskog slikarstva vidljivi su na tzv. *Bokanera pločicama* iz sredine VI st.pr.n.e.³³ Etrusko slikarstvo koristi dekorativne motive i predstave iz svakodnevnoga života (scene iz grčke mitologije izuzetno su rijetke). Najcjelovitije etrusko funeralno slikarstvo sačuvano je u Tarkviniji.³⁴

Plinije Stariji u djelu *Naturalis Historia* (XXXV, 3) spominje očuvane ostatke predrimskog slikarstva u hramovima kod Ardeje, Lanuvija (na slici je bio prizor nage Atalante i Helene) i mjesta Cera.³⁵ Do danas je poznata i jedna grčka zidna slikarija iz *Groba Ronioca* iz okolice Pestuma datirana u vrijeme 480.- 470. pr.n.e.³⁶

Najznačajniji i najočuvaniji nalazi rimskoga fresko-slikarstva danas se nalaze na lokalitetu uništenih antičkih gradova Pompeja, Herkulanuma, Boskoreale i Boskotrekaze (šira okolica Pompeja) u južnoj Italiji. Naselja su uništena erupcijom obližnjega vulkana Vezuv 24. augusta 79. godine n.e. Upravo su nalazi iz Pompeja ali i obližnjega Herkulanuma *terminus post quem* za istraživanje fresko-tehnika rimskoga slikarstva I st. pr.n.e. i I i II st.n.e. Osim nalaza sa Pompeja i Herkulanuma, značajni ostaci rimskoga fresko-slikarstva nalazi se u samom Rimu. U gradiću Ostija (bivša rimska luka) sačuvano je zidno slikarstvo iz II-III st. koje u sebi ponajbolje objedinjava proizvedene specifičnosti rimskoga slikarstva, *realizam* (u prikazu

³¹ Dobar pregled pruža Ling 1991, 5-11

³² Neke od značajnijih studija o etrurskom i grčkom slikarstvu su *Etruskische Malerei* autora F.Weegae (Halle 1921.) i *Form and Colour in Greek Painting* autora V.J.Brono-a (London, 1977.)

³³ Srejić 1997, 273

³⁴ Ibid, 274.

³⁵ Plinije 2011, 85

³⁶ Bojić 2017, 165.

ljudi) i *iluzionizam* (u stvaranju dubine prostora).³⁷ Autorica Z.Bojić prepoznaje nekoliko osnovnih tema u rimskome zidnom slikarstvu poput pejzaža, portreta, mrtve prirode i žanr-scena.³⁸

Do današnjega vremena (u prijepisima iz srednjega vijeka) sačuvani su zapisi rimskih pisaca o likovnoj umjetnosti – time i načinu izrade slikarskih predstava u rimskim kuća i to Vitruvija (djelo: *Deset knjiga o arhitekturi*)³⁹, Plinija Starijeg (djelo: *Naturalis Historia*, knj.XXXIII i knj.XXXV) te Filostrata Starijeg i Filostrata Mlađeg (djelo: *Slike*).⁴⁰

I rimski hroničari poput Svetonija (djelo *Dvanaest rimskih careva*, Nero, 31) spominju podatke o slikanju (ime fresko-slikara Fabulusa koji je ukrašavao Neronovu *Domus Areaeaeu*)⁴¹ te Varona (preko Vitruvija) i Tit Livija (preko Vitruvija).⁴²U rasvjetljavanju poznavanja fresko-tehnike oslikavanja istraživačima pomažu i mnogobrojni ostaci fresko-slikarstva i srednjovjekovni tekstovi o zidnom slikarstvu⁴³ (u našem susjedstvu najbolje očuvani primjerci zidnoga slikarstva su na zidovima pravoslavnih manastira današnjega Kosova, Srbije, Makedonije kao i srednjovjekovnoga Dubrovnika).⁴⁴

Tokom XVIII stoljeća vrše se prva obimnija, ali ne i naučna istraživanja na području Pompeja čiji je cilj bio fragmentarno vađenje ostataka rimske materijalne kulture. Kao posebnu formu antičke umjetnosti zidno slikarstvo prvi prepoznaje J. Winkelmann u svojoj studiji iz 1767. godine.⁴⁵ Rimsko fresko-slikarstvo II stoljeća st.e. – I st.n.e. prvi je nazvao „pompejskim“ njemački naučnik A. Mau u svome radu „Geschichte der decorativen Wandmalerei in Pompeji“ objavljenom 1882. godine u Berlinu. Ovaj rad postao je osnova kasnijih hronoloških i tipoloških analiza.

Ta terminološka odrednica općeprihvaćena je uz određene nadopune, a neka od značajnijih djela za izučavanje ove problematike su:

- A. Ippel, *Der dritte pompejanische Stil*, (Berlin, 1910);
- M. Rostovtzeff, *Ancient Decorative Wall-painting*, The Journal of Hellenic Studies, XXXIX, 144-163 (London 1919);

³⁷ Bojić 2015, 214-215.

³⁸ Bojić 2017, 155-177

³⁹ Upravo Vitruvije u svome djelu i vrši prvu podjelu ove slikarske tehnike na četiri faze ili četiri stila. Ovo djelo je i prevedeno na južnoslavenske jezike (Sarajevo, 1951; Zagreb 1999 i Beograd 2014).

⁴⁰ Bojić 2017, 14.

⁴¹ Plesničar-Gec 1997, 14.

⁴² Ling 1991, 10.

⁴³ Naprimjer slikari Iraklije iz X st. i Teofil Prezviter iz XII st. (Medić, 1999).

⁴⁴ O problematici srednjovjekovnoga fresko-slikarstva sa ovoga područja postoji obimna literatura nastala proteklih pola stoljeća. Najznačajniji radovi su Svetozara Radojčića (1969), Anike Skovran (1973), Vojislava Đurića (1975), Veronike Šulić, ur. (2016) i dr.

⁴⁵ Plesničar-Gec 1997, 14.

- H.G. Beyen, *Die pompejanische Wanddekoration vom Zweiten bis zum vierten Stil I und II* (The Hague, 1938 und 1960);
- Fritz Wirt, *Römische Wandmalerei von Untergang Pompeis bis Ende des III. Jahrhunderts* (Berlin, 1934);
- M. Borda, *La Pittura Romana* (Milan, 1958);
- S. Augusti, *I colori pompeiani* (Roma, 1967);
- W. Dorigo, *Late Roman Painting* (London, 1971)
- Anne Laidlow, *The First Style in Pompeii: Painting and Architecture* (Rome, 1985)
- W. Ehrhardta, *Stilgeschichtliche Untersuchungen an römischen Wandmalereien von der späten Republik bis zur Zeit Neros* (Meinz, 1987)

Posebno su, posljednje tri decenije, na međunarodnoj razini frekventni radovi Rogera Linga („Roman Painting“) iz 1991. (i naknadna izdanja), Johna R. Clarkea („The Houses of Roman Italy, 100 B.C.-A.D.250, *ritual, space and decoration*“) iz 1991. godine te francuske arheologinje, Alix Barbet, koja je objavila knjige *La Pittura Romana dal pictor al restauratore* (Bologna, 2002.) i *La Peinture murale romaine les styles decoratifs pompeiens* (Paris, 2009).

U bivšoj Jugoslaviji, osim nekoliko sinteznih radova o rimskoj umjetnosti općenito (prijevodi stranih autora poput Gerke-a, Gombrich-a, i Grimal-a), posebno mjesto u relativno oskudnoj bibliografiji o rimskom zidnom slikarstvu zauzima prijevod djela njemačkog stručnjaka Riharda Zelnera o rimskom slikarstvu iz 1976. godine objavljenog u Beogradu (ur. dr. Milutin Garašanin).

Posljednjih nekoliko godina značajan iskorak čini dr. Zoja Bojić sa univerziteta Novi južni Vels (Sidnej, Australija) koja je na srpski jezik integralno prevela tekstove Plinija Starijeg iz djela *Naturalis Historia* koji se tiču umjetnosti pa time i rimskoga slikarstva (pod nazivom „Plinije Stariji – O umetnosti“) kao i djela grčkih pisaca, Filostrata Starijeg iz II st.n.e i Filostrata Mlađeg iz III st.n.e. koji su, također, pisali u likovnim umjetnostima.⁴⁶

Radove o pojedinim nalazima rimskoga fresko-slikarstva sa značajnijih antičkih lokaliteta susjednih zemalja dali su, na prvom mjestu dr. Ljudmila Plesničar-Gec (Slovenija) a potom i dr. Ivana Popović i dr. Miomir Korać (Srbija), te dr. Branka Vikić-Belančić, dr. Mate Suić, dr. Nenad Cambi, te posljednjih godina, Astrid Mirjana Majkić (Hrvatska).

⁴⁶ Djela su objavljena u izdanju Zavoda za udžbenike i Dosijea u vremenskom razdoblju od 2009. do 2015. godine.

U metodološkome smislu, dvotomna studija dr. Ljudmile Plesničar-Gec („Antičke freske v Sloveniji I i II“) iz 1996. i 1997. i dalje, na prostoru bivše Jugoslavije, ostaje neprevaziđeno djelo za ovu problematiku.

2.2. Tehnologija izrade fresko-slikarstva

Kako je ovo domen specijalističkoga polja slikarskih tehnologija, ali i restauratorsko-konzervatorskoga rada, korištene su, među ostalim, na našim jezicima dvije najpotpunije studije te provenijencije.⁴⁷ Prva je knjiga Ive Fressla iz Zagreba (*Slikarske tehnologije*, 1966.) a druga studija bosanskohercegovačke profesorice Metke Kreigher-Hozo (*Slikarska tehnologija*, 1991; II dop. izd. 2005. godine). Osim toga, u više navrata je konsultovana i službena web stranica Hrvatskog restauratorskog zavoda u Zagrebu.⁴⁸ Zidna freska je, kako je definiraju Rogić i Mrdžić, kompozitna struktura koju čine: nosač, fresko-malter, slojevi boja i zaštitna skrama.⁴⁹

Unutar te slojevite strukture posebno mjesto zauzimaju boje (i nastali prikazi), a koje se nanose posebnim tehnikama. U zidnom slikarstvu su prepoznatljive dvije osnovne tehnike nanošenja boje na zid i to *fresco* i *seko*.

Fresco (buon fresco) je tehnika izrade zidne slike u kojoj se pigment otopljen u vodi, vapnenoj vodi ili vapnenom mlijeku nanosi izravno na sloj vlažnog maltera. Otopljeni pigment se prožima sa žbukom i veže tijekom sušenja. Tijekom procesa sušenja žbuke kalcij hidroksid $\text{Ca}(\text{OH})_2$ se veže sa ugljičnim dioksidom CO_2 iz zraka te dolazi do formiranja kalcij karbonata CaCO_3 uz otpuštanje vode H_2O .⁵⁰

Seko (fresco-secco, fresco finito) je tehnika zidnog slikarstva gdje se slika na suhu žbuku, ili na svježi vapneni premaz. Ako se slika na potpuno suhu podlogu, pigment se veže nekim drugim vezivom poput organskih tj. životinjskih proteina.⁵¹

Freske su izrađivane u tri sloja ili, rjeđe, četiri sloja, a boja se nanosila na završni sloj maltera dok je isti bio vlažan. Inače, Rimljani su poznavali desetak vrsta maltera na kojima su iscrtavane slikarije.⁵² Prema M.Kreigher-Hozo, debljina unutarnjeg zida na kojem se slikalo mogla je biti oko 13 cm dok bi slikanje na vanjskom zidu iziskivalo debljinu od najmanje 40 cm.⁵³ Pripremanje podloge na koju se nanosila boja (grundiranje) vršilo se pomoću mistrije

⁴⁷ Usmeno je konsultovan stanoviti broj stručnjaka iz oblasti slikarstva koji su upravo navedene naslove preporučili kao najiscrpniji izvor podataka o ovoj problematici.

⁴⁸ <http://www.h-r-z.hr/index.php> (pristupljeno 19.1.2017. godine)

⁴⁹ Rogić i Mrdžić 2005, 119.

⁵⁰ <http://www.h-r-z.hr/index.php/pojmovnik> (pristupljeno 19.1.2017. godine)

⁵¹ Ibid

⁵² Plesničar-Gec 1997, 30.

⁵³ Kreigher-Hozo 1991, 614.

(*trulla*) i gladilice (*liaculum*).⁵⁴ Drvena gladilica je korištena za glačanje površine nastale od vapna i pijeska, a željezna za glačanje završnog tankog sloja od mermernog praha.⁵⁵

Omjer komponenti u malteru (kreč, pijesak i voda) antičkog doba bio je skoro 1:1 ali sa dodacima drugih elemenata (komadići i brašno od cigli, šamota, ostataka lave).⁵⁶

S obzirom da je boja morala biti nanošena veoma brzo i na veće površine, oni koji su vršili oslikavanje morali su dobro poznavati tehnologiju materijala i osjećaj za prostor.

Mjesta za bilo kakve pogreške nije bilo jer se nanoseni slojevi nisu naknadno mogli brisati ili prepravljati. Oslikavanje je vršeno i po stropovima (plafonima), a dr. Ljudmila Plesničar-Gec je dala i podjelu stropnih površina u tri grupe (djelomično uglačane površine uvjetovane materijalom, djelomično uglačane s namjerom i u svrhu estetskog efekta te visoko uglačane površine).⁵⁷

Najbolji indikator za atribuciju ulomka freske stropnoj površini jeste postojanje ostataka trske u donjem sloje freske ili više tankih žljebova koji bi ukazivali na vezanje freske za strop od trske.⁵⁸

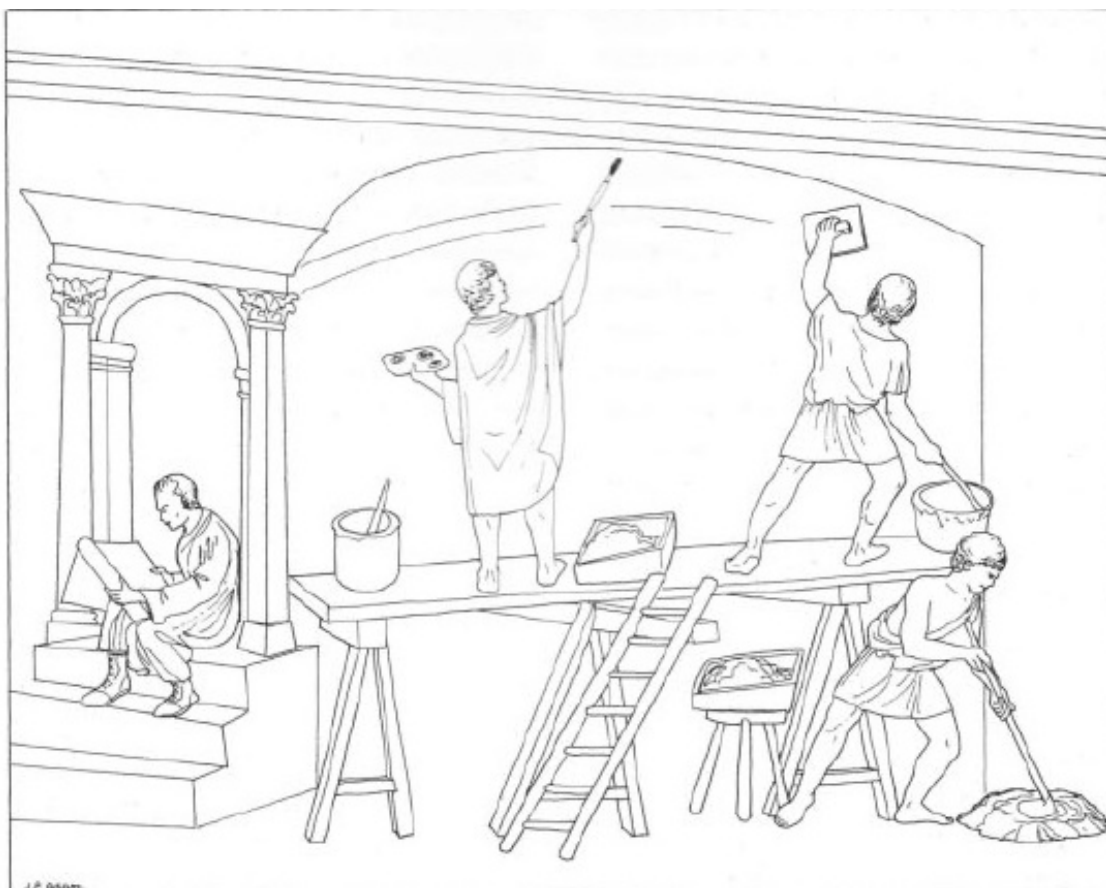
⁵⁴ Popović 2015, 76.

⁵⁵ Ling 1991, 200.

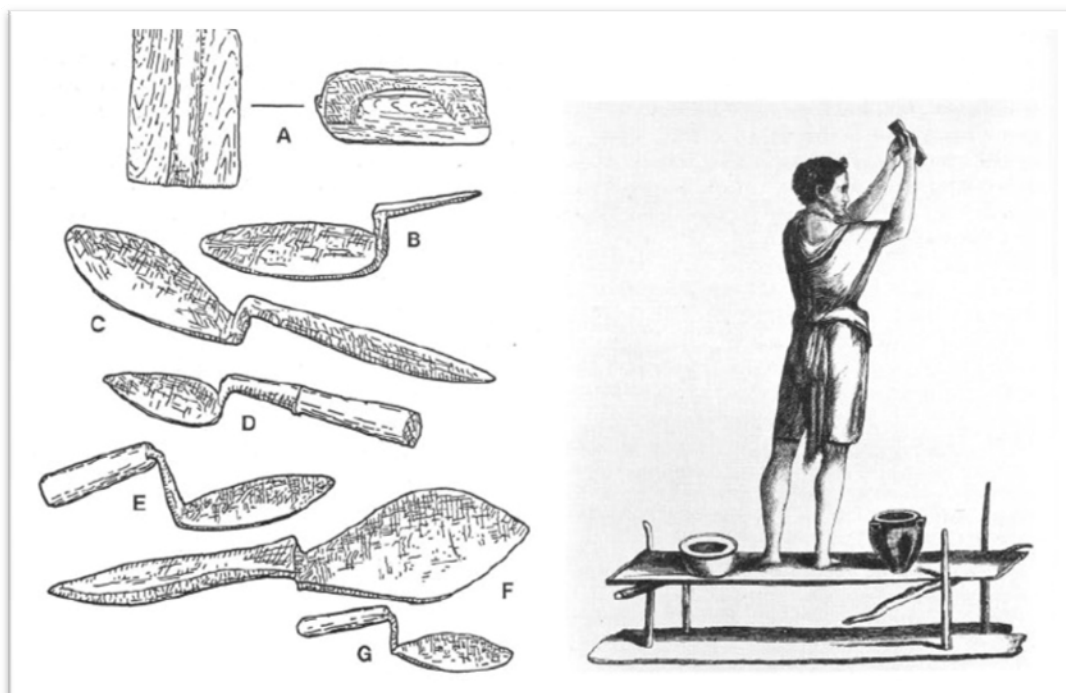
⁵⁶ Kreigher-Hozo 1991, 617.

⁵⁷ Plesničar-Gec 1997, 32.

⁵⁸ Majkić 2013, 84.

Slika 1. Prikaz mogućeg načina slikanja (preuzeto iz: Ling 1991, 215)

Slika 2. Prikaz alata za obradu zidnih površina (preuzeto iz: Ling, 1991, 200)

Autori su fresko-slikarija prije korištenja samih boja morali na, za to predviđenim zidnim površinama, imati unaprijed iscrtane slike grafitom ili nekim drugim materijalom kako bi rad bio što precizniji i sa manje grešaka. Nanošenje skica na zidnu površinu vršilo se i crvenkastom kredom – taj se crtež nazivao *sinopia* (mjesto vađenja krede Sinopa-obala Crnog mora, današnja Turska). Do danas je najbolji primjer sinopije očuvan u kući *Labirint* u Pompejima.⁵⁹ Sinopia je kao crtačka tehnika poznata i u renesansi (ostaci crteža u pojedinim objektima u italijanskim gradovima Piza, Siena, Firenca).⁶⁰

Služila je crtaču za orijentaciju i nanošena je ispod *intonaca* (završni sloj maltera na kojem se slikalo, u dnevnim fazama).⁶¹ Nakon što bi se proces pripreme podloge završio, efekat sjaja postizao se premazivanjem i glačanjem površine pomoću sapuna-lužina i voskova.⁶²

Slikalo se četkama različite debljine (*penicillus*) od vrha prema dnu zidne površine.⁶³

Od boja su korištene u znatnome procentu prirodni minerali. Boje su se inače dobivale tako što su se pigmenti rastapali u bistroj krečnoj vodi (*aquom calcarium*).⁶⁴

Vitruvije govori da osim prirodnih boja imamo i vještački spravljene boje.⁶⁵ Plinije Stariji navodi da su vještačke boje oker, sandrak, sirik i atramentum.⁶⁶ Naručilac zidnih slikarija o svome je trošku obezbjeđivao skupe boje poput minija, armenijsko plave ili ljubičaste boje.⁶⁷

Koloristička paleta boja otkrivenih na ostacima fresko-slikarstva zapadnog Balkana (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina) nije bila posebno široka. U svojoj obimnoj studiji o antičkim freskama Slovenije, dr. Lj. Plesničar-Gec, navodi ukupno 13 koloritnih tonova.⁶⁸

Iako I. Čremošnik u svojoj knjizi nije navela precizan spektar boja prisutnih na freskama u BiH i njihovu hemijsku strukturu, uvidom u navedene i opisane nalaze u njenoj studiji, može se konstatovati da je desetak tonova bilo najčešće upotrebljavano.

Ovdje ćemo navesti i ukratko opisati najčešće korištene boje i način njihova dobijanja, a koje su primjenjivane u rimskom zidnom slikarstvu općenito:

- **Bijela boja** se dobivala iz krečnjačke sluzi. Pravile su se male kuglice koje su nakon sušenja na suncu po potrebi otapane u vodi. Masa od kojih su kuglice pravljene pod

⁵⁹ Ling 1991, 203.

⁶⁰ Janson 1996, 274.

⁶¹ Kreigher-Hozo 1991, 54.

⁶² Popović 2008, 76-77.

⁶³ Ibid 2008, 77.

⁶⁴ Kreigher-Hozo 1991, 623.

⁶⁵ Vitruvije 2009, 192.

⁶⁶ Plinije Stariji, 2011, 111.

⁶⁷ Majkić 2010, 290.

⁶⁸ Plesničar-Gec 1997,

jezikom nije smjela biti niti gorka niti kisela. Osim ove osnove, u smješu su ponekada dodavane i *melinium* – boja na bazi cinka te *parentonium* – bijela kreda.⁶⁹

- **Oker žuta** je prirodna zemljana boja nastala hidriranom oksidacijom željeza. Najbolja nalazišta nalazila su se u okolici Atine (zbog toga postoji i termin *Atički oker*). Zlatnožuti odsjaj u boji je posljedica kaloidalne soli. Pigment vremenom gubi vodu pa žuta boja postane crvenkasta što je uočljivo u Pompejima.⁷⁰
- **Crvena boja** na freskama dobivana je od kristala (hematit koji sadrži željezo) ili od crvene zemlje čije je najznačajnije nalazište bilo Sinopa na obali Crnog mora. Vitruvije spominje i nalazišta u Egiptu, sjevernoegejski otok Lemnos, a Plinije spominje i Kapadokiju.⁷¹ Najskuplja i najreprezentativnija crvena (tzv. pompejanska crvena) dobivana je iz minerala cinober odnosno minij (živin sulfat - HgS).⁷²
- **Crna boja** je dobivana od čađi ili uglja. Dobijena crna masa (nastala od čađi ili paljenja borovih iglica, vinovog lišća i trske) se miješala sa tutkalom.⁷³
- **Zemljana zelena** je boja dobivana iz zemlje koja je sadržavala pigment glaukonita aluminijska, željeza ili celadonita. Najbolji nalazi ovog materijala, prema Vitruviju bili su u okolici Smirne u Anadoliji.⁷⁴
- **Planinska zelena** je boja dobivana iz *malahita* ($\text{CuCO}_3 \times \text{Cu(OH)}_2$). Mineral je drobljen a potom više puta ispiran i sušen. Ova se boja nanosila samo preko suhog maltera koji je već bio tretiran nekom zemljanom bojom. Nije smjelo biti direktnog kontakta sa zidnom površinom.⁷⁵
- **Zlatnožuta** je i prirodna ali i vještačka boja. Prirodno se dobijala od arsenovog oksida i najveća količina se nalazila na području današnje Sirije. Vještačka nijansa je dovijana mješavinom sumpornoga i arseničkog kalcedona.⁷⁶
- **Smeđa** boja se dobijala grijanjem žute zemlje. Inače, mrka zemlja se pojavljuje kao prirodna struktura koja sadrži oksid željeza i magnezija.
- **Plava boja**, poznata i kao *Egipatska plava* je vještačka nijansa (pigment) od kalcijum silikata bakra ($\text{CaCuSi}_4\text{O}_{10}$). Iz Egipta se u I st.pr.n.e. proizvodnja prenijela u Puteoli u Kampanju. Osnova za dobijanje boje je bilo miješanje piljevine bakra sa pijeskom koji se, pretvoren u kuglice pekao na visokoj temperaturi. Po potrebi se otapao u vodi.

⁶⁹ Popović 2008, 111-112.

⁷⁰ Ibid, 112.

⁷¹ Ibid, 112.

⁷² Majkić 2010, 290

⁷³ Popović 2008, 112.

⁷⁴ Ibid, 113.

⁷⁵ Ibid, 113.

⁷⁶ Ibid, 113.

- **Azurno plava** dobijala se iz bakarnog karbonata.
- **Indigo boja** je prirodna boja dobivana iz ekstrakta biljke *Indofenera genus*.
- **Lazurit** je kompozitni mineral koji se mljeo u prah, a potom miješao sa uljem, mastikom i voskom. Dobivena smjesa se cijedila i iz nje se dobivalo više nijansi plave. Ova je boja također bila veoma dugotrajna i služila je nerijetko za podlogu drugim bojama. S njom se slikalo na suhom gipsu.
- **Ljubičasta** se boja dobivala od oksida željeza iz rude hematita te iz morske školjke *murex brandaris* čija je boja služila i za bojenje tkanina.⁷⁷

Od III st. n.e. opada tehnologija izrade fresaka općenito.⁷⁸ Na površinski sloj umjesto, do tada najčešće upotrebljavanog mramornoga praha, počeo se masovno koristiti spoj kreča i gipsa koji je površinu činio hrapavom, grubljom. U kasnoj antici estetska vrijednost slikarstva opada smanjenim brojem korištenih tonova te lošijom jasnoćom namaza.⁷⁹

Iako se ranije mislilo da su vezivni materijali (pigmenti) bili isključivo anorganskoga porijekla, istraživanja provedena u Njemačkoj pokazala su da su se kao vezivna sredstva koristile bjelančevine (kazein), ali i životinjska masnoća.⁸⁰

Kada je u pitanju prostorni raspored slikarija na zidovima, središnji dio zida (dio između *cokla* kao donjeg dijela uz pod i *friza* koji se nalazio u zoni ispod plafona tj. stropa) bio je najviše korišten.⁸¹

⁷⁷ Majkić 2010, 291

⁷⁸ Čremošnik 1984, 129.

⁷⁹ Ibid, 130.

⁸⁰ Plesničar-Gec, 1997, 34.

⁸¹ Ibid, 1997, 14.

Slika 3. Čišćenje fragmenata fresaka (preuzeto iz: Lj.Plesničar-Gec 1997, 30)

Slika 4. Pokušaj rekonstrukcije dijela zidne slike (preuzeto iz: Lj. Plesničar-Gec 1997, 2)

2.3. O pompejanskim stilovima rimskoga slikarstva

Potrebno je reći da je današnja podjela rimsko fresko-slikarstva zapravo produkt vještačke podjele nastale kako bi se lakše objasnio jedan umjetnički fenomen nastao prije više od dvije hiljade godina. Rimljani nisu imali predodžbu o svome slikarstvu na način kako se ovaj fenomen likovne umjetnosti izučava danas!

Vitruvije u svojoj VII knjizi djela *O arhitekturi* govori o tome da su „za druge sobe, to jest one koje se koriste u proleće, jesen i leto kao god i atrijume i peristile, naši stari su odredili da se ukrašavaju realističnim slikama realnih predmeta“.⁸² Iz ove rečenice doznajemo da su slikarije kod Rimljana korištene u stambenim prostorima i da su bile namjenjene dekoriranju prostora koji su se koristili u toplijim mjesecima. To pak znači da su se te slikarije trebale pokazati i dati posjetiocima do znanja kakav socijalni i društveni status domaćin ima.

U likovnom smislu, perspektiva prostora je posebna specifičnost pompejanskoga slikarstva i to kroz sva četiri stila (bila je to potreba korisnika prostora da barem vizuelno prošire svoje unutarne prostore-sobe obično malih razmjera).⁸³

Osim perspektive, specifičnost rimskoga i pompejanskog slikarstva jeste njegovo nizanje odnosno pojava u kojoj scene prelaze sa zida na zid, stvarajući nizove (najpoznatiji primjer jeste friz u *Vili Misterija* u Pompejima). U grčkom slikarstvu toga nije bilo (scene su bile strogo omeđene).⁸⁴

Temeljem specifičnih vizuelnih sadržaja na dobro sačuvanim ostacima zidnih površina objekata prvenstveno u gradu Pompejima, opisana su četiri stila rimskoga fresko slikarstva.

Osim u literaturi najprisutnija četiri stila pompejanskoga slikarstva, postoji još vrsta antičkog provincijalnog rimskoga slikarstva koje se razvija pod utjecajem ukusa ljudi u udaljenim provincijama carstva kombinacijom ranijih stilova.

Od zadnje četvrtine I. st.n.e. razvija se *Flavijansko-trajanski slog* koji traje do oko 100 godine n.e.⁸⁵ Ovaj slog u vizuelnom smislu poklapa se sa IV pompejanskim stilom.⁸⁶ Nakon toga, (između 100 i 140 godine n.e.) nastaje tzv. *Filhelenistički slog*.⁸⁷

U ovom periodu, arhitektonski prikazi postaju rjeđi i gube svoju trodimnezionalnost.⁸⁸ Prikazi kandelabra dijele slike po vertikali umjesto dosadašnjih stiliziranih stupova. Na licima se

⁸² Vitruvije, VII, 190

⁸³ Čremošnik 1984, 131

⁸⁴ Ibid., 131

⁸⁵ Plesničar-Gec 1997, 20.

⁸⁶ Čremošnik 1984, 194

⁸⁷ Plesničar-Gec, 24.

⁸⁸ Čremošnik 1984, 195

javljaju brade i kovrđave kose, pod grčkim utjecajem.⁸⁹ Poslije toga dolazi *Antoninski stil* (160-180 god.n.e.) u kojem je većina zidnih polja bila obojena žutom, crvenom i bijelom bojom, a površine su dijeljene s pomoću okvira (širine do 15 cm) traka (širine do 6 cm) i linija.⁹⁰ Kao motivi na slikama su se pojavljivale ptice, girlande, seoske kuće, teatralne maske, plesačice i dr.⁹¹

Uz navedeno, tavanice postaju predmet oslikavanja i dekorisanja sistemom podjele na manje geometrijske slike što je prednost pri ukrašavanju kupolastih i kalotastih površina plafona.⁹²

Najbolje sačuvani primjerci rimskoga slikarstva nastalog između II i IV stoljeća n.e. nazale se na području današnje Italije, Švicarske, Slovenije i dr.⁹³

⁸⁹ Ibid., 195

⁹⁰ Čremošnik 1984, 196

⁹¹ Ibid., 196

⁹² Ibid., 197.

⁹³ Plesničar-Gec 1997, 24,26

2.3.1. Prvi pompejanski stil

Ovaj stil se vremenski datira u period II st. pr.n.e.- I st. pr.n.e. (150. god. pr. n.e. – 80 god. pr. n. e.), a odlikuje se nefiguralnim kompozicijama koje često predstavljaju imitaciju kamena (posebno mermera).⁹⁴ Kako kaže R.Ling, zidovi su trebali imitirati kamene fasade helenističkih građevina.⁹⁵

I. Popović navodi da se ovaj stil nerijetko naziva i *strukturnim* stilom.

Stil ima svoje vizuelne prepoznatljivosti poput podjele ukupne površine zida na cokl, glavnu (orthostates) i gornju zonu zida, upotrebu štuko frizova između površina kao i postojanje veoma intenzivnog kolorita.⁹⁶ Uvedena je i jedna novina u odnosu na raniju grčku praksu izrade cokla (plastičnost cokla), a to je da se taj dio zida bojio žutom bojom a površina maksimalno uglačavala.⁹⁷

U prvoj fazi, imitacije tesanika u bojama (zelena, žuta, crvena, bijela) činjene su od gipsa, a kasnije imitacija tesanika postizala bojama. Zbog tehničke nemogućnosti oslikavanja prizora na ovakvim zidnim površinama, u vilama I pompejanskoga stila ima dosta ostataka podnih mozaika koji su bili kompenzacija za ukrašavanje enterijera.⁹⁸

Slika 5. Kuća pauna, Pompeji

(preuzeto iz: Ling 1991, 15)

⁹⁴ Zajder 1976, 9

⁹⁵ Ling 1991, 12.

⁹⁶ Popović 2008, 107-108.

⁹⁷ Zajder 1976, 9

⁹⁸ Zajder 1976, 9.

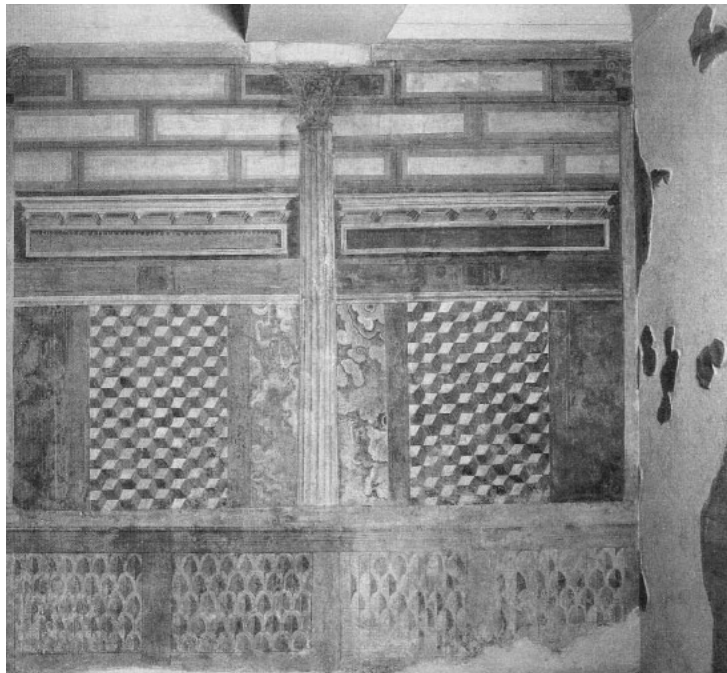
2.3.2. *Drugi pompejanski stil*

U literaturi je ovaj stil poznat i kao *figuralni*. Robert Ling ovaj stil naziva prvim „pravim“ rimskim stilom.⁹⁹ Postoje određena odstupanja u hronologiji ovoga stila i njegovima fazama. Autor Rihard Zajder ovaj stil hronološki pozicionira na vrijeme između 80. god. pr.n.e. i 20 god. pr.n.e. (dvije faze i to prvu od oko 80. god. pr.n.e. do oko 40 god. pr.n.e. i drugu fazu od oko 40 god. pr.n.e. do 20 god.n.e.¹⁰⁰

Sličnoga promišljanja, u vezi sa hronološkom determinacijom II pompejanskoga stila, je i autor R.Ling koji također ovaj stil dijeli na dvije faze i to prvu od 80. do 40. god.pr.n.e. i drugu fazu od 40. do 15. god.pr.n.e.¹⁰¹

Prema podjeli koja je dostupna na web stranici Enciklopedije umjetnosti antike iz 1965. podjela je nešto složenija i to, hronološki od 90. god. pr.n.e. do 25. god. pr.n.e. ali u II fazi sa više pod faza.¹⁰²Pri tome, materijal Rima je u prosjeku za 5 do 10 godina stariji u odnosu na Pompeje. **Ia** faza traje između 90. i 75. god. pr.n.e. u Rimu, a između 80. i 70. god.pr.n.e. u Pomejima. Za ovu fazu karakteristične su zidne slikarije u Rimu.

Ib faza traje od 75. do 60. god.pr.n.e. u Rimu a između 70. i 50. god. pr.n.e. u Pompejima.

Slika 6. Kuća Grifina, Palatin, Rim (faza Ia)

(preuzeto iz: Ling 1991, 24)

⁹⁹ Ling 1991, 221.

¹⁰⁰ Zajder 1976, 9.

¹⁰¹ Ling 1991, 23

¹⁰² [http://www.treccani.it/enciclopedia/stili-pompeiani_res-30932cc8-8c61-11dc-8e9d-0016357eee51_\(Enciclopedia-dell'-Arte-Antica\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/stili-pompeiani_res-30932cc8-8c61-11dc-8e9d-0016357eee51_(Enciclopedia-dell'-Arte-Antica)) (pristupljeno 19.1.2017.)

Slika 7. Detalj iz vile Fannio Sinistore iz mjesta Boscoreale (faza Ic)
(preuzeto iz: De Simone 1990, 151)

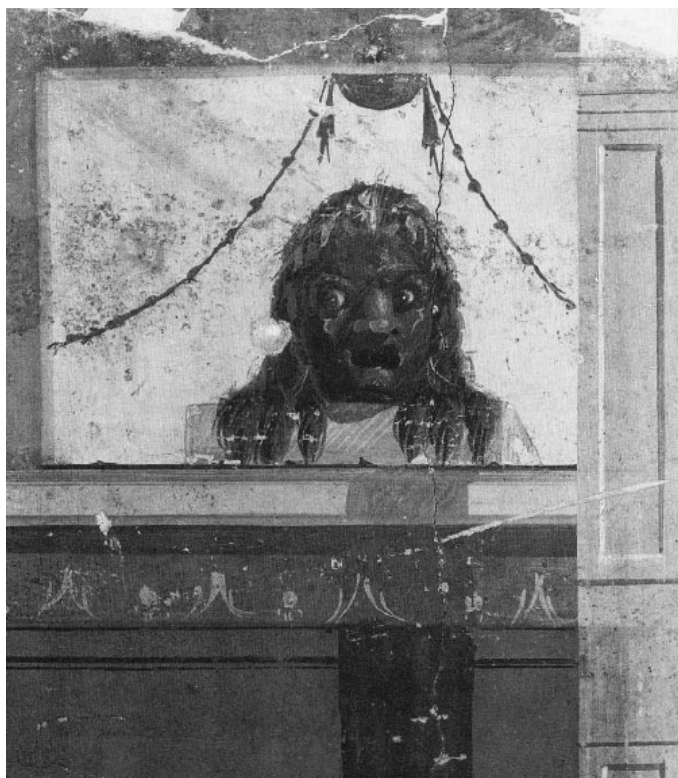
I c faza traje u Rimu između 60 i 50. god. pr. n.e. a u Pompejima između 50 i 40. god. pr.n.e. Ovom se podfazom c završava ujedno i I faza II stila pompejanskoga slikarstva.

II a faza u Pompejima traje tokom 40-ih i 30-ih god. pr.n.e.¹⁰³ Osnovna karakteristika prve faze ovoga stila predstavlja slikanje arhitektonskih formi u perspektivi pri tome na glatkim omalterisanim površinama. Stječe se utisak dubine prostora. Druga faza ovoga stila najbolje se ogleda kroz ostatke pronađene na Eskvilinu u Rimu.

Gledajući kompoziciono, u ovoj fazi arhitektonske kompozicije postaju svojevrsni okviri za figuralne slike, te gube na svojoj tačnosti i bitnosti. Kolorit ponovo postaje intenzivniji, a plohe se počinju odvajati vegetabilnim motivima. Počinje i pojava figuralnih predstava.¹⁰⁴

Jedan od razloga uvođenja perspektive i vizuelnog širenja prostora pomoću oslikavanja u ovom periodu jeste fizičko smanjivanje stambenih kuća i stambenog prostora.¹⁰⁵

II b faza ujedno je i posljednja faza II stila, a traje tokom 30-ih i 20-ih godina pr.n.e. pri čemu su najbolji ostaci zidnoga slikarstva ove faze očuvani na području grada Rima.¹⁰⁶

Slika 8. Kuća Augusta, Palatin, Rim (faza IIb)
(preuzeto iz: Ling 1991, 36)

¹⁰³ Ling 1991, 33

¹⁰⁴ Popović 2008, 108.

¹⁰⁵ Zajder 1976, 12.

¹⁰⁶ Ling 1991, 36

2.3.3. Treći pompejanski stil

Ovaj stil pompejanskoga slikarstva trajao je okvirno između 20. god. pr.n.e. i 54. god.n.e. Preciznije, imao je dvije faze i to prvu od oko 20. god. pr. n.e. do 41. god. n. e. i II fazu od 41. do 54. god.n.e.¹⁰⁷ Dominantne boje ove faze su crna, crvena i bijela.¹⁰⁸

Bjeličasto-siva nijansa je dominantna kao podloga u III stilu pompejanskoga slikarstva.¹⁰⁹

Prema I. Popović, u ranoj fazi III stila dolazi do napuštanja iluzionizma u prikazivanju te uključivanje intenzivnoga kolorita. Cokl, srednja i gornja zona zidnih površina jasno se vizuelno odvajaju. U početnoj fazi ovoga stila često se zidna površina odvajala, s pomoću kandelabra koji se koristi i u II stilu.¹¹⁰ U kasnijem periodu, u III stilu se osjeti utjecaj umjetnosti Augustovog doba što se vidi kroz eleganciju i svojevrsnu disciplinu iskaza. Posebno je zanimljiv simetrični raspored prostora. Kao najčešći dekorativni elementi se koriste različiti biljni prikazi.¹¹¹ R. Zajder navodi da se u slikarstvu III stila pojavljuju i motivi iz Egipta.¹¹² Prema istom autoru, III stil najbolje je došao do izražaja u Vili Agripe Postuma u Boskotrekazeu.¹¹³

Slika 9. Vila iz Boskotrekazea, Napulj
(preuzeto iz: Zajder 1976, 37)

¹⁰⁷ Zajder 1976., 9

¹⁰⁸ Popović 2008., 108

¹⁰⁹ Zajder 1976., 13

¹¹⁰ Popović 2008., 108

¹¹¹ Ibid, 108

¹¹² Zajder 1976., 13

¹¹³ Ibid, 12

2.3.4. Četvrti pompejanski stil

Ovaj je stil prepoznat u literaturi i kao *fantastični stil*. Vremenski je datiran od 35. godine do kraja I st. n.e. R. Zajder u svojoj studiji daje nešto precizniju dataciju i to od oko 54. do 68. god.n.e (kao I faza) i od 68. do oko 79. god.n.e (kao II faza).¹¹⁴ Od poznatijih fresaka dekoriranih ovim stilom izvajaju se freske u objektima *Kuća Dioskura*, *Kuća ljubavnika* i *Kuća Fauna* u Pompejima, *Domus Area* u Rimu i dr.

Razlika u odnosu na treći stil je perspektiva odnosno pokušaj prikaza atmosfere. U IV stilu, centralna pozicija slikarije više nije bitna što znači da središnja slika/motiv ima manji utjecaj. Težište kompozicije se pomjerilo ka rubu odnosno vanjskim ivicama slika.¹¹⁵ Osnovne boje na coklu su purpurna i crna kao kontrast koloritu središnjoj zoni zida.¹¹⁶ Kasnija istraživanja utvrdila su još jednu specifičnost IV stila koja je primjetna na ostacima rimskog slikarstva na području istočne jadranske obale i unutrašnjosti. To je tzv. *čipkasta bordura* izrađivana bijelom bojom na tamnijoj podlozi.¹¹⁷

Slika 10. Kuća Vetii,
Pompeji (preuzeto iz:
De Simone 1990,
118)

¹¹⁴ Zajder 1976., 9

¹¹⁵ Ibid, 13

¹¹⁶ Popović 2008., 109

¹¹⁷ Majkić 2016., 117

2. 4. Fresko-slikarstvo na teritoriji Bosne i Hercegovine - pregled

O nalazima fresko-slikarstva ne postoji obimnija literatura nastala u Bosni i Hercegovini. Najznačajnije radove u kojima se spominje i fresko-slikarstvo (kao popratni materijal) u periodu do 1945. imamo kod F.Fiale¹¹⁸, V.Radimskog¹¹⁹, D.Sergejevskog¹²⁰ i Č.Truhelke¹²¹. Nakon 1945. godine, to su dr. Irme Čremošnik¹²² i dr. Esada Pašalića¹²³. Kao ilustraciju nepridavanje pažnje fresko-slikarstvu i fragmentima toga aspekta rimske umjetnosti govori podatak koji je iznijela dr. Čremošnik da prilikom istraživanja u Mogorjelu, provedenih od strane Karla Patscha početkom XX stoljeća, ostaci fresko-slikarstva uopće nisu evidentirani i analizirani niti su bili adekvatno pohranjeni u Zemaljskom muzeju.¹²⁴

Definitivnim vojno-političkim etabliranjem rimske države tokom I. st.n.e dolazi do jačanja duhovnih veza prostora današnje BiH sa Rimom i prostorom Italije.¹²⁵ Taj poticaj i razvoj dolazio je preko istočne jadranske obale (Salona i Narona), a uvjetovan je razvojem rimskoga provincijalnog graditeljstva i arhitekture, gradnjom komunikacija te vojnih utvrđenja na ovom području. Iako je do danas sačuvan bogati korpus antičkih epigrafskih natpisa sa područja naše zemlje, nije zabilježen niti jedan napis na kojem se spominje rimski ili domaći likovni umjetnik - slikar.¹²⁶

Na teritoriju današnje BiH, fresko-slikarije su najčešće izrađivane zahvaljujući dolasku samostalnih, putujućih rimskih slikara-dekoratera koji su prema narudžbama oslikavali zidne površine javnih i privatnih prostora. Zanimljivo je spomenuti zapažanje I. Čremošnik koja konstatuje da nije uvijek utvrđena bliža veza između fresko-slikarija i mozaika unutar pojedinih prostorija i objekata na kojima su prisutni ostaci i jednoga i drugog.¹²⁷ U prostoriji gdje su nađeni mozaici, nerijetko nedostaju fresko-ulomci dok tamo gdje ima ostataka slikarstva podovi znaju biti od običnog maltera.¹²⁸

¹¹⁸ Fiala 1897, 169-170.

¹¹⁹ Radimsky 1893, 1895, 1896

¹²⁰ Sergejevski 1932, 36.

¹²¹ Truhelka 1893, 290-298.

¹²² Čremošnik 1965, 1976.

¹²³ Pašalić 1975, 213; 220.

¹²⁴ Čremošnik 1984, 168.

¹²⁵ Bojanovski 1988, 56.

¹²⁶ Na ovom podatku se zahvaljujem prof.dr.Salmedinu Mesihoviću sa Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

¹²⁷ Čremošnik 1984, 8.

¹²⁸ Ibid 1984, 8

Kada je riječ o samoj tehnici slikanja fresaka, u Bosni i Hercegovini se većina nalaza izrađivala u 3 sloja.¹²⁹ Obzirom na vrijeme nastajanja, površine fresko-slikarija na području naše zemlje su hrapave i bez većeg sjaja.¹³⁰

Do danas, na području Bosne i Hercegovine, otkrivene su i dvije antičke grobnice na lokalitetu Panik kod Bileće (objekat VIII i IX) sa ostacima fresko-slikarija na zidovima.¹³¹ To je mali broj u odnosu na broj oslikanih grobnica susjednih prostora (Viminacijum i Sirmijum). Na ostacima fresko-slikarstva u našoj zemlji nisu registrovani natpisi kao što ih ima na freskama u Pompejima ili Herkulanumu.

Gledajući prostornu disperziju lokaliteta na kojima su otkriveni ostaci rimskoga fresko-slikarstva, mogu se uočiti dvije mikroregije te izdvojeni nalazi u drugim dijelovima zemlje.

Prva i bogatija nalazima je Hercegovina (okolica Bileće, Stoca, Mogorjelo, Višići) što je razumljivo zbog geografske blizine jadranske obale i ugodne klime koja je omogućila bolje uvjete za stvaranje i kasnije očuvanje fresko-slikarstva u prostoru (suh zrak sa dosta strujanja vjetra tokom godine koji sprječavaju vlagu i plijesan, više temperature zraka koje sprečavaju stvaranje leda ili poledice koja štetno djeluje na zidove i boje i dr.).

Druga je Srednja Bosna sa lokalitetima na Ilidži¹³² i područje Zenice¹³³, dok su Domavija¹³⁴ i Majdan kod Mrkonjić-Grada¹³⁵ samostalne lokacije u Podrinju odnosno Bosanskoj Krajini.

To je objašnjivo kako spomenutim klimatskim uvjetima koji su doprinijeli očuvanju samih nalaza kroz stoljeća, tako i blazinom većih antičkih provincijalnih centara u kojima su živjeli antički umjetnici-dekorateri (Salona, Narona).

Kada je u pitanju vrijeme nastanka fresko-slikarstva, I. Čremošnik govori o periodu II-III st.n.e. kao vremenu kada se gradi najviše rimskih zgrada koje imaju fresko-dekoraciju.¹³⁶

Najznačajni nalazi fresko-slikarstva otkriveni su na sljedećim lokalitetima:

¹²⁹ Čremošnik 1984, 130.

¹³⁰ Rimske freske nastale poslije II stoljeća, a posebno u provincijama gube svoj sjaj i glatku površinu kako opada kvalitet korištenih materijala i tehnika izrade.

¹³¹ Čremošnik 1976, 52-54.

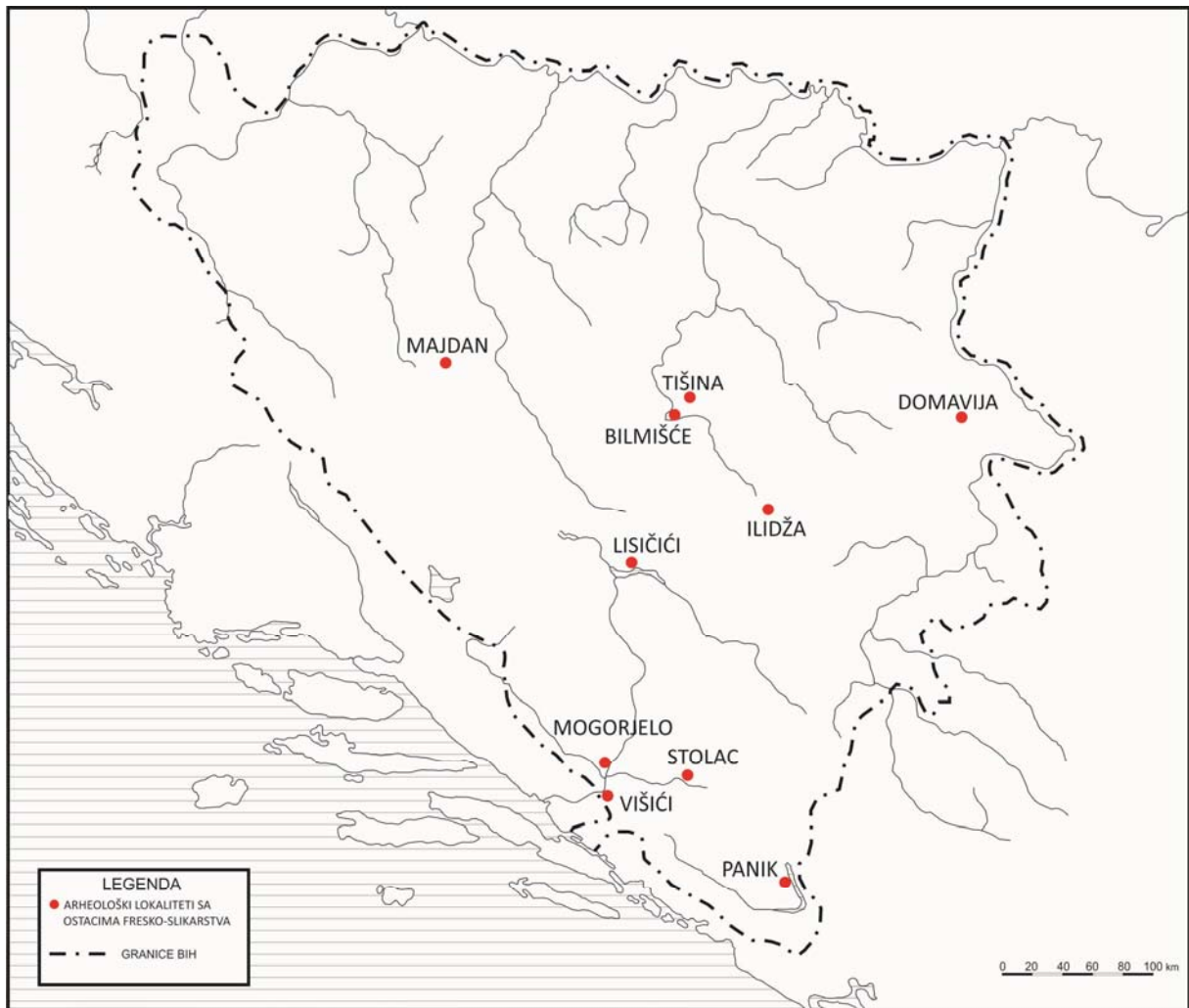
¹³² Pašalić 1975, 213,220

¹³³ Čremošnik 1984, 181-188; Busuladžić 2012, 143-145,167-172

¹³⁴ Radimsky 1896; 209, Čremošnik 1984; 189-190

¹³⁵ Radimsky 1895; 248, Čremošnik 1984;191

¹³⁶ Čremošnik 1984., 133

Slika 11. Karta sa lokalitetima na kojima su otkirveni nalazi fresko-slikarstva na teritoriji Bosne i Hercegovine (autor: Tatjana Mijatović, d.i.a.)

Višići kod Čapljine

Na ovom je području otkriven veći kompleks rimske vile unutar čijih se prostorija nalaze i ostaci fresko-slikarstva. Malter je nanesen u četiri sloja što izdvaja ovaj lokalitet od ostalih na teritoriji BiH po načinu izrade fresaka.¹³⁷ Prema elementima dekoracije, prostornim raspodjelama na zidovima i sl., dr. Čremošnik freske datira u vrijeme od druge polovine II do početka III st. n.e. U bogatije opremljenim prostorijama cokol je imao oplatu od mramornih pločica iznad kojih su se dizale zidne slikarije. Temeljem ostataka mramorne oplata ili njene imitacije da se zaključiti da su zidne površine u vili Višići bili horizontalno izdijeljeni.¹³⁸

Na ostacima fresko-slikarstva iz Višića pojavljuju se i životinjski motivi tj. prikazi ptica (vjerovatno sokolovi koji žive u primorskome pojasu).¹³⁹

Slika 12. Fragmenti fresko-slikarstva iz Višića (preuzeto iz: Čremošnik 1984, 138)

¹³⁷ Čremošnik 1984., 133

¹³⁸ Ibid., 134

¹³⁹ Ibid., 138

Lisičići kod Konjica

Ostaci fresko-slikarija zabilježeni su u dijelu inače manje vile rustike u kojem se nalazila instalacija centralnog grijanja.¹⁴⁰ Najveća količina očuvanih ulomaka fresko-slikarstva ima bijelu podlogu što nalaze datira u vrijeme III st. n. e. Freske su rađene u tri sloja, a površina je oglašana.¹⁴¹ Na ostacima frsko-slikarstva sa ovog lokaliteta postoji i motiv ljudskoga lica sa okom.¹⁴²

Slika 13. Nalazi iz Lisičića kod Konjica (preuzeto iz: Čremošnik, 1955, 123)

Panik kod Bileće

Do danas najbogatiji lokalitet rimskim fresko-slikarstvom zasigurno su dva kompleksa zgrada suburbane vile na Paniku u okolici Bileće. Freske su bile rađene u standardna tri sloja. U objektu V sačuvan je najveći broj fragmenata fresko-slikarstva.¹⁴³ Posebnu grupu fresaka čine one s prikazom arhitekture.¹⁴⁴ Nažalost, elementi aritekture na ovim freskama do te mjere su stilizovani da ih je prilikom rekonstrukcije bilo teško uklopiti u sliku neke čvršće arhitektonske konstrukcije.¹⁴⁵ Najmanji broj fragmenata fresaka čine one sa bijelom

¹⁴⁰ Čremošnik 1955; 109

¹⁴¹ Čremošnik 1984; 141,

¹⁴² Ibid., 143

¹⁴³ Čremošnik 1976, 85

¹⁴⁴ Ibid, 88

¹⁴⁵ Ibid, 88

pozadinom, a na njima je kao motiv niz stubova povezanih lukom.¹⁴⁶ Nalazi fresaka sa Panika, temeljem analize većine elemenata, datirani su u kasno III st. n.e.¹⁴⁷

Mogorjelo kod Čapljine

Dokumentacija o fresko-slikarstvu sa ovog lokaliteta prema navodima I. Čremošnik bila je skoro nedostatna, a i nalazi koji su postojali bili su neadekvatno pohranjeni pa se usljed toga dio vremenom i raspao.¹⁴⁸ Za potrebe publikacije o bh. freskama, autorica je iskoristila manji dio koji je sadržavao ornamente. Za početak je važno spomenuti da je veći broj nalaza imao u podlozi ostatke trske što je autoricu navelo na zaključak da su ti dijelovi bili dio plafona odnosno stropa pojedinih prostorija.¹⁴⁹ Zidni fragmenti rađeni su u četiri sloja. Zbog velike raznolikosti nije bilo mogućnosti rekonstruirati niti jednu veću površinu.

Kada je riječ o zidnim ostacima fresaka, najbrojnije su one koje imitiraju mramor.¹⁵⁰

Stolac

Na području Stoca otkriveno je prema navodima dr. Čremošnik svega desetak fragmenata rimskoga fresko-slikarstva. Svi ulomci potiču iz prostorije u čijem se podu nalazio mozaik sa predstavom Minotaura. Iako su istraživači poput Truhelke i Fiale spominjali da su prilikom istraživanja na tom lokalitetu nalazili obojene komade zidova to nije sačuvano. Prema ornamentici koja je vidljiva na očuvnim dijelovima frsaka, Čremošnik materijal datira u III st. Freske su rađene u tri sloja.¹⁵¹

Ilidža kod Sarajeva

Na lokalitetu rimskih objekata naselja Ilidža kod Sarajeva otkriven je određen broj ulomaka fresko-slikarstva tokom istraživanja krajem XIX st. Ti ulomci fresaka imali su polja žute, zelene i crne boje kao i trake širine 2 do 4,5 cm. Malter je nanošen u četiri sloja.¹⁵²

¹⁴⁶ Ibid., 92

¹⁴⁷ Ibid., 94

¹⁴⁸ Čremošnik 1984, 168

¹⁴⁹ Ibid., 175

¹⁵⁰ Ibid., 175

¹⁵¹ Ibid., 181

¹⁵² Ibid., 188, 189

Veća količina je otkrivena tokom kampanje od 1950. do 1958. godine koju je provodio dr. E. Pašalić ali čiji materijal nije publikovan i nije bio dostupan autorici I. Čremošnik prilikom izrade njene studije. Na osnovu općih podataka koje je imala, I. Čremošnik je navela da su freske imale iscrtane trake širine 2 do 4 cm, nešto biljnih ornamenata, ali bez figuralnih prikaza.¹⁵³ Dominantan kolorit fresaka bila je tzv. pompejanska crvena, a onda i žuta, zelena i siva boja.¹⁵⁴

Domavija kod Srebrenice

Unutar rimskoga naselja (terme) u naselju Domavija kod Sasa, otkrivene su potpuno samo dvije zgrade unutar kojih je nađeno i nešto ulomaka jednobojnih fresaka.¹⁵⁵ Inače, na osnovu epigrafskih natpisa znamo da su terme postojale 220 god. i da su obnovljene oko 274. godine, te da su u funkciji bile i tokom IV stoljeća.¹⁵⁶

Freske su bile u jednoj boji, nekada samo bijele boje (prostorije br.14, 15, 32, 34, 36 i 39). Malter za freske nanošen je u već standardnome troslojnom obliku, s tim da je zadnji sloj freska iz prostorije br. 18 bio masan što znači da je boja nanošena na mokar malter.¹⁵⁷

Inače, lokalitet rimskih zgrada u Domaviji, uz lokalitet termi u Višićima kod Čapljine, daje nam najbolje očuvane primjerke fresko-slikarstva nastalog tokom IV stoljeća.¹⁵⁸

Majdan kod Mrkonjić Grada

Freske sa lokaliteta Majdan kod Mrkonjić Grada hronološki su najmlađe (V-VI st.) otkrivene na prostoru BiH.¹⁵⁹ Freska je nađena u dnu unutarnjeg zida apside i bila podijeljena u podnožje i srednje polje.¹⁶⁰

¹⁵³ Čremošnik 1984, 189

¹⁵⁴ Ibid. 1984, 189

¹⁵⁵ Čremošnik 1984, 189; Radimsky 1896, 209

¹⁵⁶ Čremošnik 1984, 190

¹⁵⁷ Čremošnik 1984, 190; Radimsky 1895, 248

¹⁵⁸ Ibid., 190

¹⁵⁹ Ibid., 191

¹⁶⁰ Ibid., 191

3. Fresko-slikarstvo sa lokaliteta

Mlinčići - Tišina

Prije no što se počne govoriti o nalazima sa lokaliteta Mlinčići - Tišina potrebno je ukratko spomenuti nalaze fresko-slikarstva otkrivene krajem XIX stoljeća na području naselja Bilmišće.¹⁶¹

O tome nas obavještava dr. I. Čremošnik. Na ovom lokalitetu je otkriven „veći broj nalaza“ ali svi komadi su zavedeni pod inv. brojem 198. u Inventarnoj knjizi Zemaljskog muzeja u Sarajevu bez detaljnoga opisa.¹⁶² Zapisano je da potiču iz rimske zgrade južno od poznate bazilike(?). Ono što je prvo uočljivo jeste konstatacija dr. Čremošnik da se te freske po kvaliteti maltera i boji razlikuju od svih ostalih u BiH.¹⁶³

Za malter se navodi da je grub, a boje mutne, ali postojeane. Kada je riječ o motivima, najviše se javlja motiv okvira (u terminologiji se koristi i riječ *kasete*) sa više traka različitog kolorita. Inače, kasete kao ukrasni detalj počinju se pojavljivati od II pompejanskoga stila (I. st.n.e.).¹⁶⁴

Osim navedenog motiva kasete tu je i motiv imitacije mramora u donjem dijelu zida (sokl).¹⁶⁵ Jedan je detalj također važan. Dr. Čremošnik konstatuje da se na Bilmišću najčešće nalaze fragmenti zelene, plave i crvene boje što je različito od drugih lokaliteta u BiH, ali je slično sa nalazima sa Tišine - Mlinčića. Spominje se da su linije izvlačene na fragmentima fresaka slobodnom rukom (odlika iluzionističkog stila) i pravilno (odlika klasičnoga stila).¹⁶⁶

Specifičnosti opisane kod ovih nalaza navele su dr. Čremošnik na zaključak da, analogijom sa sličnim nalazima u Panoniji, nalaze datira u period III-IV stoljeća.¹⁶⁷

Ovaj ekskurs bio je neophodan kako bi se kasnije u analizi fragmenata sa Tišine-Mlinčića mogli izvući adekvatni zaključci.

Sistematska arheološka istraživanja na području Grada Zenice odpočela su u drugoj polovini 60-ih godina XX stoljeća otvaranjem prvo *Muzejske zbirke* a potom i Muzeja grada Zenice.¹⁶⁸

Kako je novootvoreni zenički muzej bio u počecima rada, javila se potreba prikupljanja materijala različite provenijencije (arheološki, etnološki, likovni) i obogaćenja muzejskoga fundusa.

¹⁶¹ Čremošnik 1984, 181-188

¹⁶² Ibid., 181

¹⁶³ Ibid., 182

¹⁶⁴ Majkić 2016., 122

¹⁶⁵ Čremošnik 1984, 156

¹⁶⁶ Ibid., 188

¹⁶⁷ Ibid. 188

¹⁶⁸ Cogo, 2013.

S obzirom da su se na području Zenice ranijih decenija pronađeni značajni ostaci antičke materijalne kulture (ostaci rimske ceste,¹⁶⁹ dvobrodna bazilika na Bilimišću,¹⁷⁰ *zeničke stele*,¹⁷¹ rimski grobovi, a posebno dva nadsvođena groba u naselju Stranjani,¹⁷² ostaci kulta *Urbis Romae*¹⁷³, *Silvana* i *Dijane*¹⁷⁴) krenulo se sa rekognosciranjem terena na kojem se pretpostavljalo da može kriti nove i zanimljive ostatke i antičke materijalne kulture. Radove je organizovao tadašnji direktor Fikret Ibrahimpašić uz pomoć lokalne uprave dok su kao vanjski saradnici bili angažovani najčešće Veljko Paškvalin i Ivo Bojanovski iz Sarajeva. Sav otkriveni materijal pohranjen je u zeničkom Muzeju.

U ovom radu bit će korištena izvorna pisana građa odnosno dnevnicu iskopavanja koji se nalazi u dokumentaciji arheološke zbirke Muzeja te sam iskopani materijal.¹⁷⁵

¹⁶⁹ Pašalić 1975, 182,183

¹⁷⁰ Basler 1972, 125-133

¹⁷¹ Cambi 2005, 202,203

¹⁷² Paškvalin 1959, 149-162

¹⁷³ Imamović 1977, 189

¹⁷⁴ Paškvalin 1980, 55-84

¹⁷⁵ *Dnevnik iskopavanja* sadrži 31 stranicu kucanoga teksta A4 formata. Potpisan je od strane nosioca rješenja Veljka Paškvalina te arheologa istraživača Dušanke i Čedomira Trajkovića. Zaključen je 26. septembra 1969. godine.

3.1. Arheološka istraživanja 1969. i 1971. godine

Tokom maja 1969. godine, provedeno je rekognosciranje sumljivog terena, a u sastavu stručne ekipe bili su Ivo Bojanovski, Veljko Paškvalin, te Dušanka i Čedomir Trajković.¹⁷⁶ Nakon što je utvrđeno da se na području lokaliteta Mlinčići nalazi veći građevinski objekat, pristupilo se sistematskome arheološkom istraživanju na lokalitetu „Mlinčići“ u selu Tišina, desetak kilometara jugoistočno od samoga grada.

Istraživanja su proveli arheolozi zeničkoga muzeja, Dušanka i Čedomir Trajković. Odgovorni nadzornik radova bio je arheolog Veljko Paškvalin, viši kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Radove je finansirao Muzej grada Zenice, a bilo je angažovano ukupno 25 radnika. Kao pomoćno osoblje su bili angažovani geometar Husein Huseinagić, te fotografi Todor Čup i Murat Jašarević.¹⁷⁷

Radovi su vršeni u dvije kampanje i to od 9.7. do 2.8. 1969., te od 9.9. do 26.9. 1969. godine. Istraživanja su vršena na privatnom zemljištu u vlasništvu porodice Čančar (k.č. 1004/2; 1004/3 i 1004/5, k.o.Vrace).¹⁷⁸ Preliminarni rezultati iskopavanja objavljeni su u časopisu *Arheološki pregled* (br. 11 za 1969. godinu) u Beogradu.

Tokom druge kampanje provedene od 8.6. do 13.7.1971. godine istraživanje je vršeno na oko 600 m² parcele *Podmičilo* (k.č.966/1, k.o.Vrace), a radovima je rukovodio Čedomir Trajković na osnovu dozvole Republičkog Zavoda za zaštitu spomenika br. 05/UP –I-79-2/70.¹⁷⁹

Nakon završetka obje kampanje (1969. i 1971. godine), rukovodstvo Muzeja grada Zenice i tadašnji direktor, F. Ibrahimpašić, tokom 1972. godine inicirali su postupak otkupa privatnoga zemljišta kako bi parcele na kojima se nalazi antička aglomeracija postale vlasništvo muzeja. ali se to nije realiziralo.¹⁸⁰

Rukovodstvo Muzeja grada Zenice je 1980. godine planiralo da na području Tišine-Mlinčića izvrši nastavak arheoloških istraživanja. Radovima, koji su trebali trajati 20 radnih dana, trebalo je da rukovodi arheologinja Fidreta Glamočanin, kustos arheološke zbirke muzeja. Osnova planiranoga posla bila je sigurno izmiještanje antičkoga mozaika i arhitektonskih ulomaka sa lokaliteta i prijenos u muzej kao i adekvatno konzerviranje cijeloga kompleksa.¹⁸¹

¹⁷⁶ Busuladžić 2012, 138

¹⁷⁷ Ibid, 139

¹⁷⁸ Ibid., 138

¹⁷⁹ *Izveštaj o izvršenom arheološkom iskopavanju u 1971. godini*

¹⁸⁰ Busuladžić 2012, 139

¹⁸¹ Ibid., 139

Muzej grada je ponovno maja 1984. godine podnio zahtijev nadležnom organu za nastavak arheoloških istraživanja. Zavod za spomenike je odobrio nastavak istraživanja, uz uvjet da se izvrši adekvatna konzervacija ostataka arhitekture jer su na lokalitetu bili izvršili minimalni konzervatorski zahvati. Nažalost, radovi u toku 1984. i kasnijih godina nisu provedeni.¹⁸²

3.2. Arhitektonski kompleks vile

Tokom arheoloških istraživanja 1969. i 1971. godine otkriven je kompleks od tri objekta koji su, radi lakšeg snalaženja, definirani kao objekti A, B i C. Unutar svakog od objekata otkriveno je više prostorija.¹⁸³

Objekat „A“

Unutar otkrivenoga kompleksa građevina na Mlinčićima-Tišini, objekat sa apsidnim zidom na sjevernoj strani definiran je kao objekat „A“. Zgrada je imala šest prostorija izgrađenih u dvije građevinske faze za koje nije bilo moguće preciznije uočiti hronološku razliku.

Ukupna vanjska dimenzija objekta bila je 17,2 x 14,6 m.¹⁸⁴ Unutar ovog objekta otkrivena je apsida, a istočno od apsida kanali za vodu. Podnica apsida bila je od maltera. Uz unutarnji zid apsida otkriveni su mnogobrojni ulomci zidnih fresaka. Istočno od objekta „A“ pronađeni su ostaci, vjerovatno, drenažnoga kanala sagrađenog od većih i manjih kamenih blokova.¹⁸⁵

Objekat „B“

Desetak metara zapadno od građevine definirane kao objekt „A“ nalazi se objekt „B“. Dimenzije toga objekta su 20 x 14,20 m.¹⁸⁶ Unutar ovoga objekta nalazile su se dvije prostorije. Prilaz ovome objektu bio je popločan. I u ovom objektu utvrđena je poluapsida u kojoj su otkriveni fragmenti fresko-slikarstva, te ulomci keramičkih stubića što su činili konstrukciju hipokausta (*praefurnium*) za zagrijavanje podnica. Pretpostavka je da je cjelokupni objekat „B“ služio kao banja, kupatilo u ovom kompleksu.¹⁸⁷ Ostaci starije arhitekture uočeni su i ispod objekta „B“, ali do danas nisu podrobnije istraženi.¹⁸⁸

¹⁸² Busuladžić 2012, 139

¹⁸³ Ibid., 140-141

¹⁸⁴ Ibid., 140

¹⁸⁵ Dnevnik iskopavanja 1969, 5

¹⁸⁶ Busuladžić 2012, 141

¹⁸⁷ Busuladžić 2011, 60

¹⁸⁸ Busuladžić 2011, 138

Objekat „C“

Objekat „C“ djelomično je otkriven tokom kampanje provedene 1969. godine (južni zid sa apsidom) i, kako piše u *Dnevniku iskopavanja* „već tada se pretpostavljalo da će biti bogatiji i interesantniji od objekata A i B.“¹⁸⁹ Tokom iskopavanja koja su trajala od 8. juna do 13. jula 1971. godine istraživana je suspektna površina od oko 600 m².¹⁹⁰ Dimenzije objekta „C“ su 27 x 12 metara i nalazi se na parceli „Podmočilo“ k.č. 966/1.¹⁹¹

Objekat je ima apsidu, tri veće prostorije i pomoćne prostorije. U jednoj prostoriji dimenzija 5,2 x 4,2 metara ispred apside otkriven je dio podnoga mozaika s ornamentom meandra i svastike. Na istočnom i sjevernom zidu ove prostorije otkriveni su ostaci fresaka visine do 30-35 cm!¹⁹²

Freske su bile podijeljene u polja, višebojne, sa ornamentima linija, lukova, listova i dr.¹⁹³

Prema D. i Č. Trajković ova je prostorija imala ceremonijalni karakter što se u ovoj fazi istraženosti može uzeti kao jedna od mogućih namjena. Nova i detaljnija istraživanja kako samih Mlinčića-Tišine ali i sličnih lokaliteta u Bosni i Hercegovini mogli bi nam dati nešto jasniju sliku izgleda prostorija u kojima su se održavali svečani ili protokolarni susreti domaćina sa njegovim gostima.

Uz ovu prostoriju, otkriveno je još nekoliko manjih prostorija različitih dimenzija. Od pokretnoga materijala uočeni su predmeti od metala (fibule, bronzane igle, novac od kojega je najbrojniji onaj iz vremena cara Konstantina), stakla (dijelivi posuda-čaha, dio narukvice), keramika.¹⁹⁴

Tokom kampanje istražen je i dio dvorišta odnosno prostora između objekata „A“, „B“ i „C“ a u kojemu je registrovan dio objekta-arhitekture starijeg porijekla. Ta arhitektura registrovana je na dubini od oko 1,30 m.¹⁹⁵

¹⁸⁹ Dnevnik 1971, 1

¹⁹⁰ Ibid

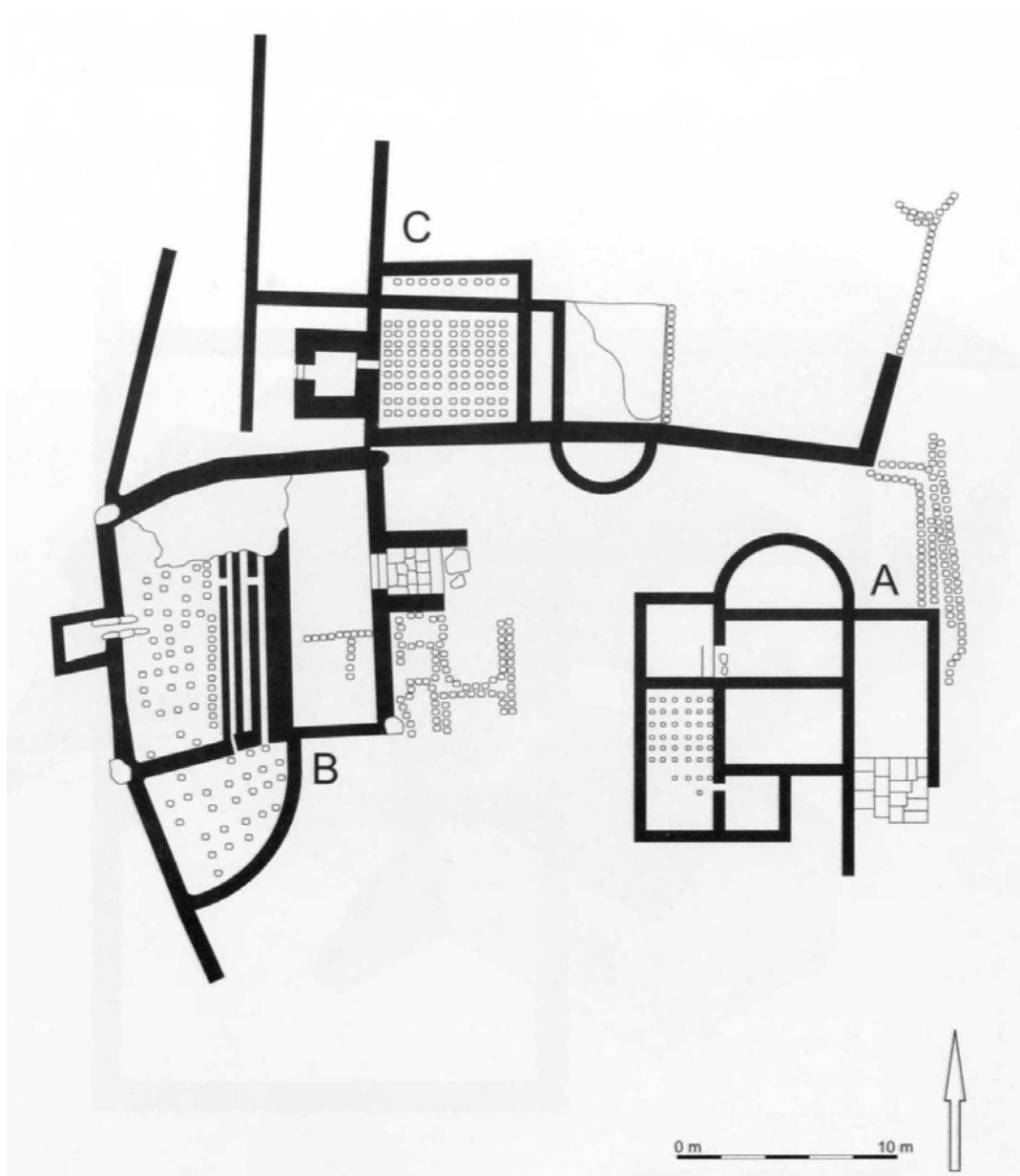
¹⁹¹ Busuladžić 2012, 141

¹⁹² Ibid., 144

¹⁹³ Trajković 1971, 70

¹⁹⁴ Busuladžić 2012, 142

¹⁹⁵ Ibid., 138

Slika 14. Tlocrt kompleksa u Tišini-Mlinčićima (prema: A.Busuladžić, 2011, 249)

Slika 15. Tokom iskopavanja objekta „A“ 1969. godine.
(fotodokumentacija arheološke zbirke Muzeja grada Zenice)

Slika 16. Dr. Zdravko Marić i akademik Milutin Garašanin (treći i peti s lijeva) tokom posjete lokalitetu Tišina – Mlinčići u jesen 1969. godine u društvu sa direktorom muzeja Fikretom Ibrahimpaišićem i arheologinjom Dušankom Trajković (sedmi i osmi s lijeva) koja drži kratku prezentaciju rezultata provedenih istraživanja.
(fotodokumentacija arheološke zbirke Muzeja grada Zenice)

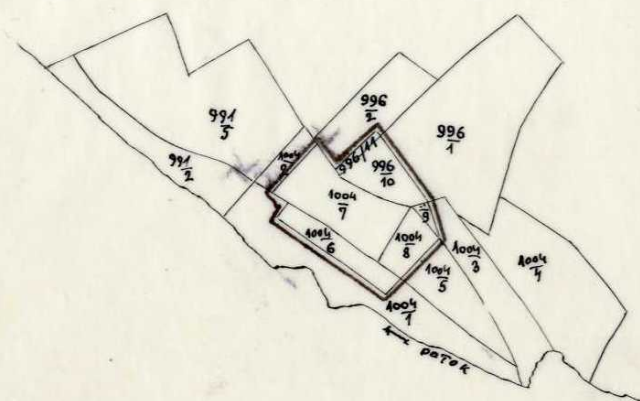
KATASTARSKI URED **ZENICA**

Katastarska opština: **VRACA**

Broj plana: **PRILOG - TIŠINA**

KOPIJA KATASTARSKOG PLANA

Razmjera 1 : **3425**

PARCELE KOJE TREBA EKSPROPRISATI

Taksa po tar. br. OZAT-a od dinara para na podnesku br. naljepljena i poništena

Oslobodena od takse po čl. OZAT-a

Katastarski podaci:

Broj posj.	Broj kart. parcele	Kultura	Površina m ²	Posjednik
Z. K. S. V. L.				

Slika 17. Tlocrt ucrtan na katastarskim česticama, a u okviru kojega se nalaze ostaci arhitektonskog kompleksa Mlinčići-Tišina, iz novembra 1972. godine.

(dokumentacija arheološke zbirke Muzeja grada Zenice)

3.3. Nalazi fresko-slikarstva sa lokaliteta Mlinčići- Tišina

Osnovni metodološki problem koji se javio prilikom obrade samih ulomaka fresko-slikarstva sa lokaliteta Mlinčići-Tišna bila je pojava neadekvatnoga evidentiranja svakog pojedinačnoga nalaza odnosno određivanja tačne lokacije pronalaska. U arheološkome *Dnevniku* vođenom tokom arheoloških istraživanja 1969. godine u pojedinim pasusima se samo usput spominje da se u pojedinim prostorijama pronalazi manji ili veći broj ulomaka sa fresko-slikarijama.¹⁹⁶ Tako na str. 2 *Dnevnika istraživanja iz 1969. godine* piše da je u sondi II, u unutrašnjem dijelu poluapside nađen zidni malter rađen u fresko-tehnici.¹⁹⁷ Na str. 4 istog dokumenta piše da je u kv. poljima 6c i 5c „prilikom skidanja otkopnog sloja u unutrašnjosti objekta – koji ćemo nazvati objektom „B“ naišlo se na veći broj fregmenata fresko maltera“.

Ponovno, na str.6 *Dnevnika istraživanja* piše pod naslovom Objekat „A“ – Apsida – kv.9d, 10d, 10e sljedeće:

„Freske uopšte uzev su mahom mali fragmenti, srazmjerno debeo i grub malter je dobio lijepo uglaćan površinski sloj koji predstavlja grund za dekoraciju. Na ovaj sloj dolaze slike al fresco i boja se sušenjem čvrsto veže sa grundom. Preovladava crvena boja, a uz nju žuta, zelena oker uz mnogo nijansi. Rekonstrukciju je teško izvršiti. Figuralnih motiva i scena nema.“¹⁹⁸

Nakon što je materijal sa lokaliteta prenesen u Muzej grada Zenice nije do kraja evidentiran odnosno nisu svim ulomcima pridodati inventarni brojevi uz koje bi se jasno i vrlo precizno unijeli svi potrebni podaci o tačnim lokacijama svakoga od fragmenata (precizan položaj u odnosu na sondu i kvadrat istraživanja, apsolutnu visinu nalaza, tehničko stanje – posebno kolorita i dr.).¹⁹⁹

Takvo stanje ne dozvoljava preciznu arheološku atribuciju, a time i moguću statističku analizu kojom bi se preciznije odredio mogući izgled samih fresko-slikarija i pozicija istih u samom enterijeru. Ovo je jedan od čestih problema sa kojima se suočavaju istraživači ove vrste materijala.

¹⁹⁶ Konsultujući sam izvještaj sa iskopavanja stječe se dojam da su te „gomilice“ sa fresko-slikarijama već ranije tako pozicionirane i da nisu odraz originalnog stanja iz vremena nastanka objekata.

¹⁹⁷ *Dnevnik*, 1969., 2

¹⁹⁸ *Ibid*, 6

¹⁹⁹ Ovaj način rada pokazao se posebno pogubnim u vanrednim situacijama kakva je bila u Muzeju tokom 90-ih godina kada se sav materijal više puta neadekvatno preseljavao sa lokacije na lokaciju.

Također nije pokušana bilo kakva hemijska analiza fresko-slikarija kojom bi se utvrdila precizna hemijska struktura mase (Ca, C, i sl) a time onda i moguće geografsko porijeklo određenih tvari (boja).

Prilikom ponovnog prebrojavanja ulomaka fresko-slikarstva za potrebe ovoga rada, zatečeno je ukupno 25 fragmenata od čega je 16 komada izloženo u stalnoj postavci arheološke zbirke. Veći broj manjih fragmenata uništen je poplavom iz maja 2014. godine. A. Busuladžić je u radu iz 2012. naveo da je pod inventranim brojem **1553**. skupina od četrdeset manjih fragmenata sa geometrijskim ornamentima (polukrugovi, prave i kose linije iscrtane tamnocrvenom bojom), ali revizijom nakon poplave tih ulomaka nije bilo.²⁰⁰

Kada je riječ o općim karakteristikama fresko-ulomaka može se reći da niti na jednom ulomku ne postoje tragovi **crne** ili **žute** boje (kao temeljne boje-podloge), da nema uočenih figuralnih predstava (ljudskih ili životinjskih) kao da na ulomcima nisu uočeni tragovi prikaza arhitekture, nakita ili sličnih vizuelnih elemenata. Ukrasne linije-trake ne prelaze širinu od 3,5 cm.

Dr. Busuladžić navodi da su posebno zanimljiva dva fragmenta fresko-slikarija (nađena u objektu „C“) i to fragment pod inv.br. 1894 na kojem su vidljive naknadne molerske intervencije te fragment pod inv.br. 1898 na kojem je prikazan stilizovan list.²⁰¹ Spomenuta dva fragmenta nisu pronađena tokom pripremanja ovog rada.

Analizirajući sačuvani i prezentirani materijal, autor je temeljem vanjskih obilježja (boje i crteža) izdvojio **osam** grupa fresko-ulomaka.

- **Prvoj grupi** bi pripadali ulomci opisani u Katalogu pod brojem **2.**, **10.**, **11.** i **23**. Ovi su ulomci manje površine a zajednička karakteristika im je kremasto-bijela podloga na kojoj su crvenom bojom iscrtani polukrugovi. Na ulomcima 2., 10. i 23. primjetne su linije koje omeđuju slikanu površinu-neka vrsta okvira. Na svečetiri ulomka primjetni su i tragovi zelene boje u vidu mrlje unutar polukruga a koja bi trebala predstavljati nekakav ukras (možda krošnu drveta, list neke biljke?). Nisu uočeni slični motivi-analogije sa motivima na fragmentima ponuđenim u studiji I. Čremošnik. No, zanimljivo, sličnost se uočava sa dijelom zida oslikane grobnice iz Sremske Mitrovice

²⁰⁰ Interna revizija je provedena nakon poplave iz maja 2014. godine.

²⁰¹ Ibid., 144

koju I.Popović datira u IV stoljeće i naziva“ vratima raja“.²⁰² Kako su ova četiri fragmenta pronađena u objektima „A“ i „B“ (atribucija izvršena na osnovu natpisa na poledini fragmenata) postavlja se pitanje da li su moguće scene raja predstavljane u i drugom kontekstu osim u funeralnom? Fragmenti su rađeni tehnikama fresko i seko.

- **Drugoj grupi** fresko-nalaza pripadaju nalazi pod kataloškim brojem **4., 8. i 18.** I ovi fragmenti imaju kremasto-bijelu podlogu sa linijama i ukrasima u dvije nijanse crvene i smeđom bojom. U potezu crtanja se osjeti lakoća i svojevrsna sloboda pa se može zaključiti da je riječ o radu majstora dekoratera. Šira analogija bi se mogla uspostaviti sa nalazom br.10 (1984, 135, Sl. 1.) sa Višića, nalazima sa sl. 40. i sl. 43. iz Mogorjela.²⁰³ Ulomci su vjerovatno slikani tehnikom seko tj. boja je nanošena na suhu podlogu.
- **Trećoj grupi** pripadaju ulomci fresko-slikarstva pod kataloškim brojevima **3., 5., 14. i 21.** Ovi fragmenti su u osnovi dekorirani sa tri linije crvene, blijedo-plave i zelenkaste boje različitih širina. Vjerovatno su dijelo rubnoga dijela zidne površine. Na fragmentu br.14 postoji inv.br. **1802.** Nađeni su također u objektu „B“. Ova bi grupa fresaka bila najbliža freskama iz Emone koje je dr. Plesničar-Gec datirala u drugu polovinu II st. n. e.²⁰⁴ Tehnika izrade bi bila fresko i seko.
- **Četvrtoj grupi** pripadaju ulomci kataloških brojeva **1., 24. i 25.** Sva tri ulomka imaju kolorit sastavljen od smeđe, tamno-crvene i oker boje. Fragmenti su nađeni u objektu „B“. Okvirna datacija ovih ulomaka mogla bi biti II-III st. Nisu uočene sličnosti sa materijalom fresko-slikarstva sa drugih lokaliteta u BiH, a na osnovu studije I. Čremošnik. Ipak bi se mogla uspostaviti šira okvirna analogija sa nalazima sa Emone²⁰⁵ i Poetovja²⁰⁶ u Sloveniji. Tehnika slikanja fresko i seko.
- **Petoj grupi** pripadaju ulomci pod kataloškim brojevima **16. i 19.** Ovi fragmenti takođe potiču sa objekta „B“. Fragment broj 16. ima sličnost sa nalazima iz Mogorjela.²⁰⁷ Na oba fragmenta ima ostataka bijele inkrustracije pa se za ove ulomke može sa velikom sigurnošću tvrditi da su rađeni u tehnikama fresko i seko slikarstva. Okvirno su datirani u III-IV st. a temeljem analogija iz Mogorjela.
- **Šestoj grupi** bi pripadali fragmenti pod brojevima **6. i 12.** Nalazi su sa lokaliteta objekta „A“. Ovdje bi se moglo govoriti o čistoj fresko-tehnici slikanja jer nisu

²⁰² Popović 2013, 150-151

²⁰³ Čremošnik 1984, 135;171,173

²⁰⁴ Plesničar-Gec 1997, 95

²⁰⁵ Ibid., 51

²⁰⁶ Plesničar-Gec 1997, 343

²⁰⁷ Čremošnik 1984, 169

uočljivi naknadni namazi specifični za seko-tehniku ukrašavanja. Ponovno bi se kao šira analogija mogao koristiti materijal iz Emone.²⁰⁸

- **Sedmoj grupi** bi odgovarali kataloški brojevi **15.** i **17.** Oba fragmenta sadrže u svome koloritu i narandžastu nijansu. Imaju inv. brojeve **1803.** (15) i **1725** (17). Fragmenti su nađeni u objektu „B“. Primjetna su naknadna premazivanja pa možemo govoriti o kombinaciji fresko i seko-tehnike slikanja. Analogija za ova dva ulomka mogla bi se tražiti u fragmentima sa Mogorjela.²⁰⁹
- **Osmoj grupi** bi pripadali preostali kataloški brojevi **7, 9, 13, 20 i 22** koji su relativno samostalni u smislu kolorita i ornamenata. Tehnika izrade ovih fragmenata je kombinacija fresko i seko tehnike izrade.

Zbog usitnjenosti samih fragmenata ovdje prezentiranih, nije moguće izvršiti komparaciju materijala sa jednim od stilova pompejanskoga slikarstva. Vjerovatnije je da svi fragmenti pripadaju rimskome slikarstvu II i III stoljeća n.e. Komparacija sa materijalom sa Bilmišta, a koji se nalazi u fundusu antičke zbirke Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja u Sarajevu, u perspektivi bit će od iznimnoga značaja kako bi se uspostavila moguća čvrsta veza ovih nalaza a time i lokaliteta i u hronološkome i u širem društvenom kontekstu.

Generalno zapažanje je da su sve površine hrapave i bez sjaja, sa naknadnim premazima na mnogim ulomcima (što znači i korištenje seko tehnike rada) kao i da je podloga dosta gruba.

Motivi su dominantno geometrijski sa nekoliko zelenih tačaka koje bi mogle unutar šire scene predstavljati bilje (lišće?) i to na ulomcima 2, 10, 11 i 23.

Iz materijala se ne može iščitati moguća vjerska pripadnost stanovnika ove vile rustike (Mlinčići-Tišina). Nova i sveobuhvatna istraživanja na ovom lokalitetu zasigurno će dati jasniju sliku života pa time i, moguće, pripomoći rješenju oko višedecenijskoga prijevora u vezi sa ubikacijom antičke Bistue Nove.

²⁰⁸ Plesničar-Gec 1997, 183

²⁰⁹ Čremošnik 1984, 169

4. Zaključak

Cilj ovoga rada bio je pregled i djelomična analiza rimskoga fresko-slikarstva sa antičkoga lokaliteta Mlinčići-Tišina u okolici Grada Zenice uz predhodni opširniji osvrt na osnove rimskoga fresko-slikarstva, njegov historijat i najreprezentativnije primjere.

S obzirom na količinu očuvanog materijala, ali i činjenicu da je ovo trenutno jedini antički lokalitet na području Grada Zenice sa takvim nalazima, može se reći da rad predstavlja, u širem smislu, prikaz rimskoga fresko-slikarstva sa područja zeničke mikro-regije (uključujući Kakanj, Busovaču, Vitez i Žepče). Na antičkom lokalitetu Ograja-Putovići koji se nalazi u neposrednoj blizini Tišine-Mlinčića nisu otkriveni ulomci fresko-slikarstva, dok je na području Bilmišća još krajem XIX stoljeća otkriven određen broj ulomaka o kojima djelomično doznajemo kroz studiju I. Čremošnik. No, tu je problem nesigurne atribucije odnosno nepotpune dokumentacije nalaza. Zanimljivo je istaći da publikovani nalazi fresko-slikarstva sa lokaliteta Bilmišće nemaju vizuelne sličnosti sa nalazima na Mlinčićima-Tišini (nisu uočljivi temeljem datih fotografija u knjizi), iako je autorica spomenula da su kolorit fresaka i debljina maltera takvi da bi imali sličnosti sa nalazima iz Tišine.²¹⁰

Najsnažnija aktivnost stanovnika na lokalitetu Mlinčići-Tišina može se smjestiti u vrijeme III-IV st.n.e. prvenstveno na osnovu pronađenoga rimskog novca, te fragmenata rimskoga stakla, keramike i fibula.²¹¹ Analiza fresaka pokazala je da su neki fregmenti okvirno datirani i u period II-III st. n. e. što bi onda i kontinuitet života na ovom lokalitetu pomjerilo za nekoliko desetina godina unatrag!

Prva arheološka istraživanja provedena su tokom 1969. godine, a nastavljena 1971. godine. Prilikom iskopavanja otkriven je veći kompleks rimskih zgrada čija je površina oko 2000 m². Definirana su tri objekta, objekti A, B i C koji imaju više prostorija za različite upotrebe.

Kako je napisala D. Trajković 1971. godine, „aglomeracija ovakvih razmera na jednom fundusu u Bosni i Hercegovini za sada predstavlja jedinstven spomenik iz antičkog perioda“.²¹²

Ostaci fresko-slikarstva detektirani su u prostorijama objekata „A“, „B“ i „C“ i to u prostorijama koje bi se mogle nazvati svečanim (u prostoriji objekta „C“, fresko-slikarstvo je ukomponovano sa podnim mozaikom, a da se naslutiti da je freskama bio obložen i hodnik

²¹⁰ Reprodukcije ponuđene u knjizi dr. I. Čremošnik iz 1984. ne daju jasniju sliku!

²¹¹ Busuladžić 2012, 142

²¹² Trajković 1971, 72

koji je iz te svečane prostorije vodio u manju, susjednu).²¹³ Iz toga proizilazi zaključak da su vlasnici kompleksa pripadali imućnijem sloju stanovništva, moguće doseljenici, i da je cijeli kompleks imao i svečane prostorije koje su služile kako potrebama stanovnika kompleksa tako i za, vjerovatno, primanje gostiju (?).

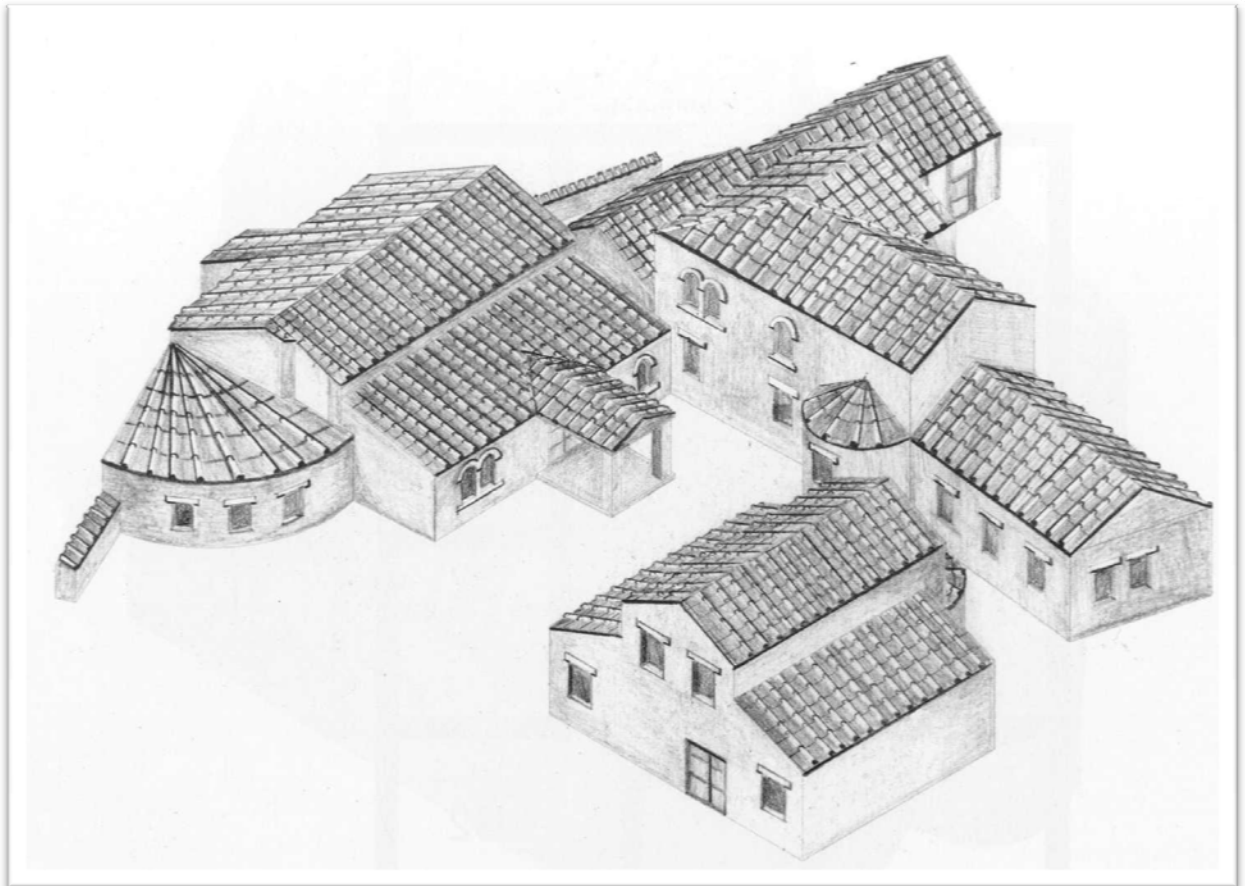
Iako je nađeno mnogo sitnih ulomaka fresaka (do 2018. godine u fundusu arheološke zbirke preživjelo ih je 25) niti jedan nije imao tragova prikaza antropomorfnih elemenata (ljudskog lica kao fragment sa Panika ili iz Lisičića) ili životinjskih motiva (poput prikaza ptice na freskama iz Višića) što ove freske ipak stavlja u niži rang umjetničke vrijednosti u odnosu na pronađene freske na spomenutim lokalitetima. Može se zaključiti i činjenica da su ostaci fresaka na lokalitetima u BiH pa time i u Mlinčićima-Tišini znak da je na tom području obitavao bogatiji i socijalno diferenciran sloj stanovništva.²¹⁴

Ono što se sa žaljenjem može konstatovati jeste činjenica da do danas, 2018. godine, nije provedeno novo sistematsko istraživanje lokaliteta, niti detaljno fizičko-hemijsko analiziranje kao niti pokušaj restauriranja fresko-slikarija.

Boljoj detekciji i razumijevanju rimskoga fresko-slikarstva sa lokaliteta Tišina-Mlinčići ali i drugih fresko-nalaza sa ostalih bosanskohercegovačkih lokacija toga doba, zasigurno bi dala neka obimnija studija o nalazima provincijalnoga rimskoga slikarstva u periodu od II do IV stoljeća n.e. otkrivenim na prostoru jugoistoka Evrope.

²¹³ *Dnevnik iskopavanja 1971*, 28

²¹⁴ Čremošnik 1984, 205

Slika 18. Mogući izgled kompleksa vile na lokalitetu Tišina-Mlinčići kod Zenice
(prema: A.Busuladžić, 2011, 248)

5. KATALOG *nalaza*

1.

Lokalitet: Tišina – Mlinčići, objekat „B“

Opis: Manji fragmenat slikan fresko-tehnikom, sa uočljivim krem-bijelim, crvenkastim i smeđim koloritom.

Sloj bijele i smeđe boje imaju formu trake no nije jasno koje širine.

Dimenzije: 8 x 7,5 cm

Težina: 92 gr.

Tehnika slikanja: fresko

Datacija: II – III st.n.e.

Inv.br: studijski materijal

Literatura: neobjavljeno

2.

Lokalitet: Tišina – Mlinčići, objekat „B“

Opis: Fragment fresko-slikarije na kojoj je, na bijeloj podlozi, crvenom bojom iscrtan polukrug koji se nastavlja (motiv riblje krljušti?). Slikarija je oivičena crvenom trakom. Unutar okvira vidljive su dvije zelene tačke koje vjerovatno predstavljaju stilizovano lišće.

Dimenzije: 6,3 x 4,5 cm

Težina: 37 gr.

Tehnika slikanja: fresko

Datacija: II – III st.

Inv.br. **1804**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 172

3.

Lokalitet: Tišina – Mlinčići

Opis: Fragment fresko-slikarije na kojoj je tehnikom seko, dodan sloj boje. Na bijeloj osnovi uočljive su tri paralelne linije i to crvena, blijedoplava i blijedozelena. Riječ je vjerovatno o motivu tzv. *kasete*.

Dimenzije: 8 x 7,5 cm

Težina: 112 gr.

Tehnika slikanja: fresko i seko

Datacija: II-III st.

Inv.br. studijski materijal

Literatura: neobjavljeno

4.

Lokalitet: Tišina – Milinčići

Opis: Fragment fresko-slikarije na kojoj je, na bijeloj osnovi, uočljiva blijedocrvena kasete kao okvir unutar kojega je paralelno nacrtana tanka crvena linija. Uz ovu liniju slobodnom rukom je nacrtana, vjerovatno kao ornament, kraća deblja linije ispod koje je tačka smeđe boje. Ovaj se motiv vjerovatno ponavlja.

Dimenzije: 8,7 x 8 cm

Težina: 131 gr.

Tehnika slikanja: fresko

Datacija: II – III st.

Inv.br. studijski materijal

Literatura: neobjavljeno

5.

Lokalitet: Tišina – Mlinčići

Opis: Fragment sa bijelom osnovom na kojem se nalaze dvije trake (motiv kasete) od kojih je tanja crvene, a deblja svijetlo-plave boje. S jedne i druge strane u odnosu na ove trake vidljivi su u tragovima ostaci smeđe boje kojom su vjerovatno oslikani neki ukrasni motivi.

Dimenzije: 6,5 x 5,8 cm

Težina: 59 gr.

Tehnika slikanja: fresko i seko

Datacija: II – III st.

Inv.br. studijski materijal

Literatura: neobjavljeno

6.

Lokalitet: Tišina – Mlinčići

Opis: Ovaj fragment je dekorisan svijetlocrvenom bojom na bijeloj podlozi. Uočljiva je tanka crvena traka koja ide paralelno sa crvenom površinom. Površina jako glatka.

Dimenzije: 6,5 x 5,5 cm

Težina: 61 gr.

Tehnika slikanja: Fresko

Datacija: II – III st.

Inv.br. studijski materijal

Literatura: neobjavljeno

7.

Lokalitet: Tišina – Mlinčići

Opis: Ovaj fragment je ugao neke veće oslikane zidne površine. Okvir je bio bojen sivkasto-crvenkastom nijansom dok je unutrašnja površina bijela. Preko vanjske tamnije površine, vjerovatno slobodnom rukom, povučena tanka linija bijelom bojom koja prati konture unutrašnje površine poput okvira.

Dimenzije: 9 x 7,6 cm

Težina: 155 gr.

Tehnika slikanja: fresko i seko

Datacija: II – III st.

Inv.br. 1726

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 169

8.

Lokalitet: Tišina – Mlinčići

Opis: Ovaj fragment je kremasto-bijele osnove na kojoj je crvenom bojom, slobodnom rukom, nacrtan okvir iznad kojeg je smeđom bojom, također slobodnom rukom, oslikan ornament spojenog kruga i elipse. Taj se ornament očigledno ponavlja.

Dimenzije: 8,8 x 8,5 cm

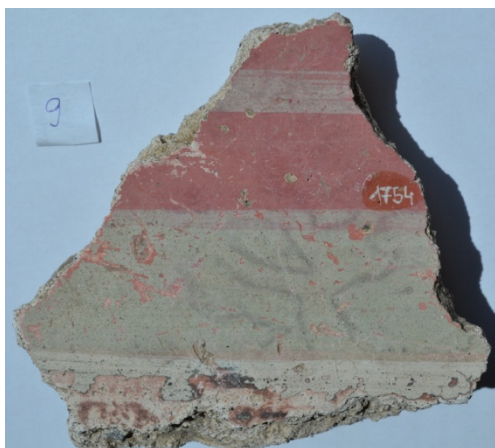
Težina: 134 gr.

Tehnika slikanja: fresko i seko

Datacija: II – III st.

Inv.br. 1702

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 168

9.

Lokalitet: Tišina – Mlinčići

Opis: Fragment freske sa dominantno crvenom podlogom preko koje je u dvije paralelne linije prevučena bijela boja. I ovaj je ulomak jako glatke površine.

Dimenzije: 10,5 x 9,7 cm

Težina: 208 gr.

Tehnika slikanja: seko (?)

Datacija: II – III st.

Inv.br. **1754**

Literatura: neobjavljeno

10.

Lokalitet: Tišina – Mlinčići, objekat „A“

Opis: Manji fragment bijele osnove na kojem je ponovno, crvenom bojom, islikana linija (mogući okvir) unutar kojeg je dio luka (mogući motiv riblje krljušti?). Uočljivi su tragovi dvije zelene mrlje.

Dimenzije: 5,5 x 5,2 cm

Težina: 34 gr.

Tehnika slikanja: fresko i seko

Datacija: II – III st.

Inv.br. studijski materijal

Literatura: neobjavljeno

11.

Lokalitet: Tišina – Mlinčići, objekat „A“

Opis: Poput predhodnog fragmenta i ovaj na bijeloj osnovi ima ucrtane, crvenom bojom, polukrugove (motiv riblje krljušti?) te tri mrlje zelene boje (biljni ornament?).

Dimenzije: 6,5 x 3,5 cm

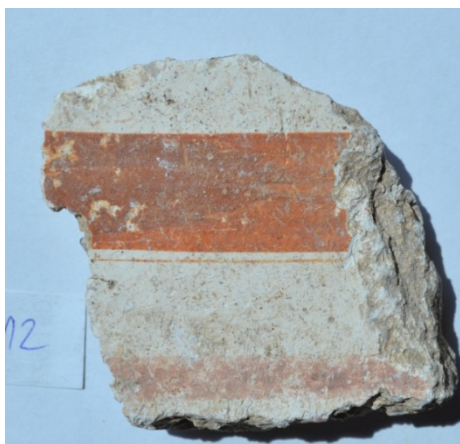
Težina: 31 gr.

Tehnika slikanja: fresko i seko

Datacija: II – III st.

Inv.br. studijski materijal

Literatura: neobjavljeno

12.

Lokalitet: Tišina – Mlinčići, objekat „A“

Opis: Ovaj fragment ima u osnovi bijelu podlogu na kojoj su iscrtane dvije paralelne linije različitih debljina narandžaste boje.

Dimenzije: 5,5 x 4, 8 cm

Težina: 39 gr.

Tehnika slikanja: Fresko

Datacija: II – III st.

Inv.br. studijski materijal

Literatura: neobjavljeno

13.

Lokalitet: Tišina – Mlinčići, objekat „A“

Opis: Fragment sive osnove na kojem se, unutar okvira koji predstavlja crvena linija, slobodnom rukom upisani nalaze tri međusobno povezana poluluka koje se, kao motiv, vjerovatno ponavljaju.

Dimenzije: 8 x 6,5 cm

Težina: 72 gr.

Tehnika slikanja: fresko

Datacija: II – III st.

Inv.br. **1738**

Literatura: neobjavljeno

14.

Lokalitet: Tišina – Mlinčići

Opis: Veći fragment fresko-maltera, grund je svijetle boje sa bojenim oker i crvenim linijama-kao široke trake i dijelom nedefinisanog linearnog ornamenta.

Dimenzije: 16 x 15 cm

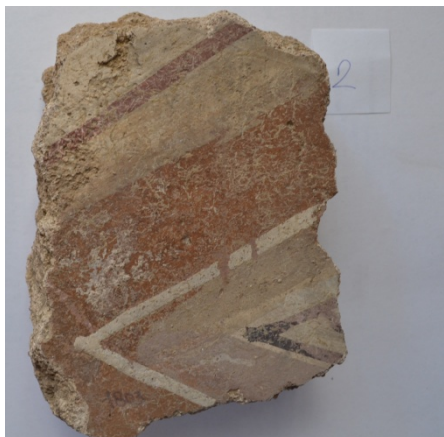
Težina: 552 gr.

Tehnika slikanja: fresko i seko

Datacija: II st.

Inv.br. **1802**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 171

15.

Lokalitet: Tišina – Mlinčići

Opis: fragment je u osnovi narandžaste boje na kojem se nalaze ćoškovi nekoga ornamenta sačinjeni od bijele i smeđe tanke linije. Dio neke slikarije.

Dimenzije: 13,5 x 13 cm

Težina: 485 gr.

Tehnika slikanja: Fresko i seko

Datacija: III st.

Inv.br. **1803**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 172

16.

Lokalitet: Tišina – Mlinčići, objekat „B“

Opis: fragment ima jedan od šest uglova neke veće slikarije čija je osnova crvena boja dok su okvirne linije smeđa te bijela i siva.

Dimenzije: 13,5 x 11 cm

Težina: 423 gr.

Tehnika slikanja: Fresko i seko

Datacija: III st.

Inv. broj: studijski materijal

Literatura: Neobjavljeno

17.

Lokalitet: Tišina – Mlinčići

Opis: fregment koji na kremastoj osnovi ima linije crvene, smeđe boje te manju površinu obojenu narandastom bojom.

Dimenzije: 12,5 x 11,5 cm

Težina: 225 gr.

Tehnika slikanja: Fresko

Datacija: II st.

Inv.br.: 1725

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 168

18.

Lokalitet: Tišina – Mlinčići, objekat „B“

Opis: fragment koji na kremastoj osnovi ima oslikan ugao kasete svijetlocrvenom bojom van koje je ukrasni ornament iscrtan tamnosmeđom i sastoji se od deblje linije i dvije tačke koje završavaju nekim krugom(?).

Dimenzije: 8 x 7 cm

Težina: 106 gr.

Tehnika slikanja: Fresko

Datacija: III – IV st.

Inv. broj: studijski materijal

Literatura: neobjavljeno

19.

Lokalitet: Tišina – Mlinčići

Opis: fragment neke veće slikarije (prikazan jedan ugao) na kojoj je unutar crvenoga okvira manji dio kremaste površine. Preko crvenog okvira povučena tanka bijela linija, naknadno dodana.

Dimenzije: 10,5 x 8 cm

Težina: 88 gr.

Tehnika slikanja: Fresko i seko

Datacija: III – IV st.

Inv. broj: studijski materijal

Literatura: neobjavljeno

20.

Lokalitet: Tišina – Mlinčići, objekat „B“

Opis: fragmenat na kojem se nalazi tamnozeleno, svijetlozeleno te oker i svijetlocrvena linija. Očigledno dio neke kasete.

Dimenzije: 8,5 x 7,5 cm

Težina: 106 gr.

Tehnika slikanja: Fresko i seko

Datacija: III st.

Inv.broj: studijski materijal

Literatura: neobjavljeno

21.

Lokalitet: Tišina – Mlinčiči, objekat „B“

Opis: fragment ugla neke veće slikarije. Vidljiv okvir od bijele, plave, bijele i crvene boje. Plava linija je najšira.

Dimenzije: 8 x 7,5 cm

Težina: 66 gr.

Tehnika slikanja: Fresko i seko

Datacija: III – IV st.

Inv.broj: studijski materijal

Literatura: neobjavljeno

22.

Lokalitet: Tišina – Mlinčiči, objekat „B“

Opis: fragment je tamnocrvene podloge na kojoj se vidi trag tamnosmeđe linije.

Dimenzije: 10,5 x 7,5 cm

Težina: 151 gr.

Tehnika slikanja: Fresko

Datacija: II – III st.

Inv.broj: **1703**

Literatura: neobjavljeno

23.

Lokalitet: Tišina – Mlinčići, objekat „B“

Opis: fragment bijele boje na kojem su iscrtani crveni polukrugovi (motiv riblje krljušti?) koji se ponavljaju.

Unutar jednog polukruga primjetna blijeda zelena mrlja koja simbolizira lišće ili bilje(?).

Dimenzije: 5,5 x 3,5 cm

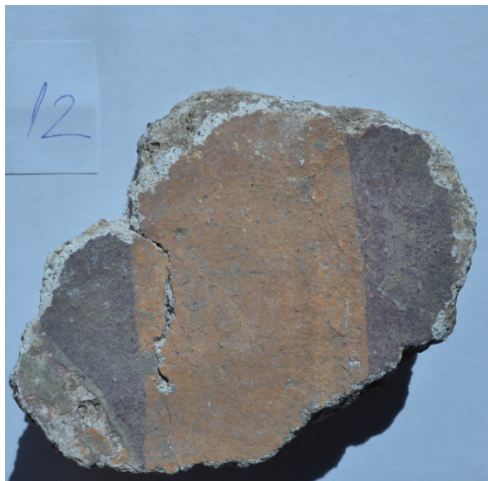
Težina: 32 gr.

Tehnika slikanja: Fresko i seko

Datacija: III – IV st.

Inv.broj: studijski materijal

Literatura: neobjavljeno

24.

Lokalitet: Tišina – Mlinčići, objekat „B“

Opis: fragment na kojem su dominantne dvije boje, narandžasta i tamnosmeđa. Površina je gruba i hrapava.

Dimenzije: 8 x 6,5 cm

Težina: 103 gr.

Tehnika slikanja: Fresko i seko

Datacija: II – III st.

Inv. broj: studijski materijal

Literatura: neobjavljeno

25.

Lokalitet: Tišina – Mlinčići, objekat „B“

Opis: fragment je dio ugla veće slikarije na kojoj su prisutne linije crvene, plave, krem i tamnosmeđe boje.

Dimenzije: 10,5 x 7 cm

Težina: 130 gr.

Tehnika slikanja: Fresko i seko

Datacija: II – III

Inv. broj: studijski materijal

Literatura: neobjavljeno

26.

Lokalitet: Tišina-Mlinčići

Opis: četrdeset fragmenata fresko-moleraja na ostacima bojenih geometrijskih ornamenata; polukrugovi, prave i kose linije, tamno-crvenom bojom.

Datacija: II-III st.

Inv.broj: **1553**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 167

27.

Lokalitet: Mlinčići-Tišina

Opis: fragment maltera rađen u fresko-tehnici. Na bijeloj osnovi izveden je ornament bojenjem-crvenkastosmeđom bojom u vidu šire trake.

Dimnzija: 5,2 x 4,6 cm

Datacija: II-III st.

Inv.br. **1556**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 167

28.

Lokalitet: Mlinčići-Tišina

Opis: fragment maltera rađen u fresko-tehnici. Ornament izveden bojenjem u vidu trake tamnocrvene boje na bijeloj osnovi.

Dimenzije: 5 x 5,5 cm

Datacija: II-III st.

Inv.br. **1567**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 167

29.

Lokalitet: Mlinčići-Tišina

Opis: fragment maltera rađen u fresko-tehnici. Na bijeloj osnovi izveden je ornament bojenjem svijetlosmeđom i tamnocrvenom bojom.

Dimenzije: 4,5 x 4 cm

Datacija: II-III st.

Inv.br. **1568**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 167

30.

Lokalitet: Mlinčići-Tišina

Opis: manji fragment fresko-maltera sa bijelom osnovom na kojoj su izvedeni bojani ornament u vidu linije i dijela polukruga, nijansom crvenožute boje.

Dimenzija: 6 x 5,3 cm

Datacija: II-III st.

Inv.br. **1569**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 168

31.

Lokalitet: Mlinčići-Tišina

Opis: manji fragment zidnog maltera rađen u fresko-tehnici. Na bijeloj osnovi, koja čini grund, izveden je ornament bojenjem tamnocrvenom bojom u vidu talasne linije.

Dimenzija: 4,5 x 3,2 cm

Datacija: II-III st.

Inv.br. **1572**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 168

32.

Lokalitet: Mlinčići-Tišina

Opis: manji fragment zidnog maltera rađen u fresko-tehnici. Na bijeloj osnovi, koja čini grund, izveden je bojeni ornament tamnocrvenom bojom u vidu niza kapljica.

Dimenzija: 6 x 4,3 cm

Datacija: II-III st.

Inv.br. **1573**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 168

33.

Lokalitet: Mlinčići-Tišina

Opis: manji fragment zidnog maltera rađen u fresko-tehnici. Na bijeloj osnovi, koja čini grund, izveden je tamnocrvenom bojom ornament u vidu poluluka.

Dimenzija: 4,3 x 4 cm

Datacija: II-III st.

Inv.br. **1574**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 168

34.

Lokalitet: Mlinčići-Tišina

Opis: fragment zidnog maltera, rađen u fresko-tehnici. Osnova je bijele boje, na kojoj su izvedeni ornamenti crvenom i mrkocrvenom bojom u vidu linija i niza karika.

Dimenzija: 8,2 x 8,2 cm

Datacija: II-III st.

Inv.br. **1701**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 168

35.

Lokalitet: Mlinčići-Tišina

Opis: fragment zidnog maltera, rađen u fresko-tehnici. Osnova je bijele boje preko koje je premaz u vidu širokih traka od crvene do tamnocrvene boje koje su odvojene jednom užom bijelom trakom.

Dimenzija: 10,2 x 9,2 cm

Datacija: II-III st.

Inv.br. **1704**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 169

36.

Lokalitet: Mlinčići-Tišina

Opis: fragment zidnog maltera, rađen u fresko-tehnici. Preko grunda osnovne bijele boje, premaz je izveden svijetlocrvenom bojom, a preko noge je bijelim trakama izvedeno kvadratno polje.

Dimenzija: 8,8 x 6,9 cm

Datacija: II-III st.

Inv.br. **1705**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 169

37.

Lokalitet: Mlinčići-Tišina

Opis: fragment zidnog maltera, rađen u fresko-tehnici. Ornament je izveden bojenjem narandžastom, mrkom, bijelom i tamnomrkom bojom, u vidu širih i užih traka koje se zrnasto šire od jedne tačke.

Dimenzija: 9,3 x 5,2 cm

Datacija: II-III st.

Inv.br. **1706**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 169

38.

Lokalitet: Mlinčići-Tišina

Opis: fragment zidnog maltera, rađen u fresko-tehnici. Preko osnovne bijele boje izveden je ornament crvenom i tamnomrkom bojom u vidu linija koje ograničavaju prostor i tačak u nizu.

Dimenzija: 9,3 X 5,2 cm

Datacija: II-III st.

Inv.br. **1707**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 169

39.

Lokalitet: Mlinčići-Tišina

Opis: Veći fragment maltera, rađen u fresko-tehnici, na bijeloj osnovi izvedeni su geometrijski ornamenti u vidu trouglova i širih traka crvenom, bijelom, mrkocrvenom i žutom bojom.

Dimenzija: 11,5 x 10,6 cm

Datacija: II-III st.

Inv.br. **1724**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 169

40.

Lokalitet: Mlinčići-Tišina

Opis: dva fragmenta vijenca plafona od maltera, bijele boje ukrašen trostrukom profilacijom, na jednom fragmentu vidljivi tragovi crvene boje, a na drugom tamnozeleno.

Dimenzija: 7,3 x 5,3 cm

Datacija: II-III st.

Inv.br. **1736**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 170

41.

Lokalitet: Mlinčići-Tišina

Opis: fragment maltera, rađen u fresko-tehnici, osnove bijele boje na kojoj je izveden bojenjem tamnocrvenom bojom ornament širih traka i polulukova.

Dimenzija: 7,3 x 5,3 cm

Datacija: II-III st.

Inv.br. **1737**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 170

42.

Lokalitet: Mlinčići-Tišina

Opis: veći fragment maltera, rađen u fresko-tehnici. Na osnovu bijele boje izveden je ornament bojenjem svjetlijom i tamnijom crvenom bojom u vidu šireg luka.

Dimenzija: 10,5 x 9,6 cm

Datacija: II-III st.

Inv.br. **1748**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 170

43.

Lokalitet: Mlinčići-Tišina

Opis: manji fragment maltera rađen u fresko-tehnici. Preko osnove bijele boje izveden je ornament tamnocrvenom bojom u vidu nekog cvijeta sa spiralnim lukovima.

Dimenzija: 4,2 x 2,2 cm

Datacija: II-III st.

Inv.br. **1749**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 170

44.

Lokalitet: Mlinčići-Tišina

Opis: manji fragment maltera, rađen u fresko-tehnici. Vidljivi su tragovi crvene boje, a bijele i svijetlodrap u vidu linije.

Dimenzija: 4,3 x 4 cm

Datacija: II-III st.

Inv.br. **1750**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 170

45.

Lokalitet: Mlinčići-Tišina

Opis: veći fragment maltera, rađen u fresko-tehnici. Na svijetloj osnovi mrkozelenom, bijelom i plavozelenom bojom izvedeni su ornamenti u vidu širih i užih traka.

Dimenzija: 11,5 x 8,5 cm

Datacija: II-III st.

Inv.br. **1751**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 170

46.

Lokalitet: Mlinčići-Tišina

Opis: fragment maltera, rađen u fresko-tehnici. Ornament izveden u vidu širih i užih traka crvenom, bijelom i svijetlozelenom bojom.

Dimenzija: 10 x 8,2 cm

Datacija: II-III st.

Inv.br. **1753**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 170

47.

Lokalitet: Mlinčići-Tišina

Opis: veći fragment maltera rađen u fresko-tehnici. Preko bijele osnove crvenom bojom obojen je friz razgraničen linijom bijele boje ispod koga je oko ornamenta bojen mrkocrvnom bojom.

Dimenzija: 12,5 x 12 cm

Datacija: II-III st.

Inv.br. **1758**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 171

48.

Lokalitet: Mlinčići-Tišina

Opis: veći fragment maltera, rađen u fresko-tehnici; crvenom, žutom i mrkom bojom izveden je ornament u vidu užih i širih linija koje ograničavaju boje u frizovima.

Dimenzija: 12 x 10,5 cm

Datacija: II-III st.

Inv.br. **1759**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 171

49.

Lokalitet: Mlinčići-Tišina

Opis: manji fragment zidnog maltera rađen u tehnici fresko-moleraja. Osnova je svijetle boje-blijedožute, preko koje ide linija crvene boje i oko nekog neidentificiranog ornamenta crvenomrke boje.

Dimenzija: 9,5 x 6,8 cm

Datacija: II-III st.

Inv.br. **1760**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 171

50.

Lokalitet: Mlinčići-Tišina

Opis: fragment fresko-maltera bijele osnove preko koje je izveden ornament crvenom bojom u vidu linija koje ograničavaju crveno obojeno polje.

Dimenzija: 12 x 9 cm

Datacija: II-III st.

Inv.br. **1761**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 171

51.

Lokalitet: Mlinčići-Tišina

Opis: veći fragment maltera, rađen u fresko-tehnici. Osnova je svijetložuta na kojoj je izveden bojeni linearni ornament –tamnocrvenom, sivom i smeđkastom bojom u vidu širih i užih linija.

Dimenzija: 14,5 x 14,5 cm

Datacija: II-III st.

Inv.br. **1801**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 171

52.

Lokalitet: Mlinčići-Tišina

Opis: veći fragment fresko-maltera sa ostacima svijetlozelene, svijetložute, smeđe i bijele boje u vidu užih i širih linija. Na istom fragmentu se vide dva sloja maltera.

Dimenzija: 14 x 11 cm

Datacija: II-III st.

Inv.br. **1894**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 172

53.

Lokalitet: Mlinčići-Tišina

Opis: dva fragmenta fresko-maltera. Na grubljem grundu prevučena je osnova sa crvenim premazom na kome je tamnoplavom bojom izveden ornament stilizovanog lista.

Datacija: II-III st.

Inv.br. **1898**

Literatura: BUSULADŽIĆ 2012, 172

6. Bibliografija

Kratice

- AI - *Arheološki institut* Beograd
AP - *Arheološki pregled* Beograd
BAR - *British Archaeological Reports* Oxford
CBI - *Centar za balkanološka ispitivanja* Sarajevo
FFPU - *Filozofski fakultet* Pula
HA - *Histria archaeologia* Pula
HAn - *Histria Antiqua* Pula
GZM BiH - *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* Sarajevo
WMBH - *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina* Wien
ZMSzKN - *Zbornik Matica srpske za klasične nauke* Novi Sad

Izvorna građa

Dokumentacija Arheološke zbirke Muzeja grada Zenice:

- *Dnevnik iskopavanja 1969. godine,*
- *Izveštaj sa iskopavanja 1971. godine,*
- *Dnevnik iskopavanja 1971. godine*

Klasični izvori

PLINIJE, *O umetnosti* – (Naturalis Historia, knjige XXXIII i XXXV), predgovor, izbor teksta, prevod sa latinskog, izbor reprodukcija i aparat Zoja Bojić, Zavod za udžbenike i Dosije studio, Beograd, 2011.

VITRUVIJE, *Deset knjiga o arhitekturi*, prijevod Zoja Bojić, Građevinska knjiga, Beograd, 2006.

Elektronski izvori

- <http://www.h-r-z.hr/index.php/pojmovnik> (pristupljeno 19.1.2017. godine)
- [http://www.treccani.it/enciclopedia/stili-pompeiani_res-30932cc8-8c61-11dc-8e9d-0016357eee51_\(Enciclopedia-dell'-Arte-Antica\)/Literatura](http://www.treccani.it/enciclopedia/stili-pompeiani_res-30932cc8-8c61-11dc-8e9d-0016357eee51_(Enciclopedia-dell'-Arte-Antica)/Literatura) (pristupljeno 19.1.2017.)

Literatura

BASLER 1972.

Đuro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo

BOJANOVSKI 1988.

Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela, LXVI, CBI, 6, Sarajevo

BOJIĆ 2015.

Zoja Bojić, *Rimsko slikarstvo i istorija umetnosti*, ZMSzKN, 17, Novi Sad, 211-216

BOJIĆ 2017.

Zoja Bojić, *Antički istoriografi umetnosti i Kalistrat o skulpturi*, Zavod za udžbenike, Beograd

BORDMAN ET AL. 1999.

John Bordman, Džasper Griffin, Ozvin Mari, *Oksfordska istorija rimskog sveta*, CLIO, Beograd

BUSULADŽIĆ 2011.

Adnan Busuladžić, *Rimske vile na području Bosne i Hercegovine*, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo

BUSULADŽIĆ 2012.

Adnan Busuladžić, *Rimska vila na lokalitetu Mlinčići - Podmočilo u selu Tišina kod Zenice*, GZM BiH, n.s. Arheologija, 53, Sarajevo, 137-244

CAMBI 1987.

Nenad Cambi, *Rimski portret* u: Jevta, Jeftović (ur.) *Antički portret u Jugoslaviji*, Narodni muzej, Beograd, 45-60

CAMBI 2005.

Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Književni krug, Split

COGO 2013.

Ikbal Cogo, *Muzej grada Zenice-retrospektiva 1966.-2013.*, ed. RADOVI, XVI, Muzej grada Zenice, Zenica

ČREMOŠNIK 1955.

Irma Čremošnik, *Nova antička istraživanja kod Konjica i Travnika*, GZM BiH, n.s.Arheologija, sv.10, Sarajevo, 107-136

ČREMOŠNIK 1965.

Irma Čremošnik, *Rimska vila u Višićima*, GZM BiH, n.s. Arheologija, sv.20, Sarajevo, 147-260

ČREMOŠNIK 1976.

Irma Čremošnik, *Rimsko naselje na Paniku kod Bileća*, GZM BiH, n.s. Arheologija, sv.29, Sarajevo, 41-164

ČREMOŠNIK 1984.

Irma Čremošnik, *Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba*, Veselin Masleša, Sarajevo

De SIMONE 1983.

Antonio De Simone, *Pompeji i Herkulanu*, ed. Muzeji svijeta, prijevod Mia Pervan-Plavec, Mladost, Zagreb

FIALA 1897.

Franjo Fiala, *Beitraege zur romschen Archaologie der Hercegovina*, WMBH, V, Sarajevo

GRIMAL 1968.

Pieree Grimal, *Rimska civilizacija*, Jugoslavija, Beograd

IMAMOVIĆ 1977.

Enver Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području BiH*, Veselin Masleša, Sarajevo

JANSON 1996.

Horst Waldemar Janson, *Istorija umetnosti – pregled razvoja likovnih umetnosti od praistorije do danas*, Prosveta, Beograd

JEREMIĆ 2013.

Gordana Jeremić, *Sahranjivanje u kasnoj antici u Naisu - primer nekropole u Jagodin Mali u: Konstantin Veliki i Milanski edikt 313. – Rađanje hrišćanstva u rimskom provincijama na tlu Srbije*, Narodni muzej Beograd, Beograd, 126-135

KELER 1970.

Hajnc Keler, *Rimsko carstvo*, ed. Umetnost u svetu, Bratstvo jedinstvo, Novi Sad

KORAĆ 1996.

Miomir Korać, *Slikarstvo grobnica u Viminacijumu*, Požarevac

KORAĆ 2007.

Miomir Korać, *Slikarstvo Viminacijuma*, Centar za nove tehnologije, Viminacijum-Beograd

KREIGHER-HOZO 1991.

Metka Kreigher-Hozo, *Slikarstvo: metode slikanja i materijali*, Svjetlost, Sarajevo

LING 1991.

Roger Ling, *Roman Painting*, Cambridge University Press

LIVERSIDGE 1982.

Joan Liversidge, *Roman Provincial Wall-Painting of the Western Empire*, BAR 140, Oxford

MAJKIĆ 2010.

Astrid Mirjana Majkić, *Analiza fragmenata oslikane žbuke pronađene ispred amfiteatra u Puli*, HAn, 19, Pula, 285-292

MAJKIĆ 2013.

Astrid Mirjana Majkić, *Fragmenti štukature iz jugoistočnog ugla rimskog foruma u Puli*, HA, 44, Pula, 83-92

MAJKIĆ 2016.

Astrid Mirjana Majkić, *Oslíkana žbuka iz rimske vile na poluotoku Sorna kraj Poreča*, HA, 46, Pula, 109-148

MATIJAŠIĆ 2002.

Robert Matijašić, *Uvod u latinsku epigrafiku*, izd.FFPU, Pula

MEDIĆ 1999.

Milorad Medić, *Stari slikarski priručnici*, I, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd

PAŠALIĆ 1975.

Esad Pašalić, *Sabrano djelo*, Svjetlost, Sarajevo

PAŠKVALIN 1959.

Veljko Paškvalin, *Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svod i kratak osvrt na dosadašnje nalaze tih grobnih kamera na teritoriji BiH*, GZM BiH, n.s. Arheologija, sv.14, 149-162

PAŠKVALIN 1980.

Veljko Paškvalin, *Antički nimfej u Putovićima kod Zenice*, GZM BiH, n.s. Arheologija, sv.34, Sarajevo, 55-84

PLESNIČAR-GEC 1973.

Ljudmila plesničar-Gec, *Emonske freske* (razstavni katalog), Ljubljana

PLESNIČAR-GEC 1997/1998.

Ljudmila Plesničar-Gec, *Antične freske v Sloveniji I-II*, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana

POPOVIĆ 2008.

Ivana Popović, *Figuralno zidno slikarstvo Sirmijuma*, AI, Beograd

POPOVIĆ 2013.

Ivana Popović, *In Hoc Signo Vincas* u: Konstantin Veliki i Milanski edikt 313. – Rađanje hrišćanstva u rimskom provincijama na tlu Srbije, Narodni muzej Beograd, Beograd, 138-159

RADIMSKY 1893.

Vaclav Radimsky, *Die Ausgrabungen von Domavia in Gradina*, WMBH, I, 218-253, Wien

RADIMSKY 1895.

Vaclav Radimsky, *Die romische Ansiedlung von Majdan bei Varcar-Vakuf*, WMBH, III, 248-256, Wien

RADIMSKY 1896.

Vaclav Radimsky, *Bericht uber die Ausgrabungen von Domavia bei Srebrenica in den Jahren 1892 und 1893*, WMBH, IV, 202-242, Wien

ROGIĆ i MRĐIĆ 2005.

Dragana Rogić i Nemanja Mrdžić, *Vlaga- uzrok štete na fresko-slikarstvu*, Arheologija i Prirodne nauke, I, Beograd, 119-126

SERGEJEVSKI 1932.

Dimitrije Sergejevski, *Spaetantike Denkmaler aus Zenica*, GZM BiH, god.XLIV, sv. 2, Sarajevo, 35-36

SREJOVIĆ 1997.

Dragoslav Srejović, *Arheološki leksikon*, Savremena administracija, Beograd

TRAJKOVIĆ 1969.

Dušanka i Čedomir Trajković, *Mlinčići, Tišina, Zenica - rimsko naselje*, AP, 11, Beograd, 184-185

TRAJKOVIĆ 1971.

Dušanka Trajković, *Podmočilo, Tišina, Zenica – vila rustica*, AP, 13, Beograd, 70-72

TRUHELKA 1893.

Ćiro Truhelka, *Zenica und Stolac*, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, I, Wien, 1893, 290-298

TURINSKI 1970.

Živojin Turinski, *Boje, veziva tehnike slikanja*, Vuk Karadžić, Beograd

7. Sažetak

Rimsko zidno slikarstvo svoje osnove crpi iz italo-etrusćanskih i grčkih tradicija ali ima svoj specifičan razvoj i umjetničku vrijednost. Najbolji primjeri sačuvani su u Rimu te na jugu Italije, u Pompejima i Herkulanumu. Na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, rimsko zidno slikarstvo pojavilo se tokom I st.n.e. Najznačajniji lokaliteti su Višići i Mogorjelo kod Čapljine, na području Stoca i Paniku kod Bileće.

Problemu istraživanja rimskoga zidnog slikarstva u arheologiji Bosne i Hercegovine tokom proteklih decenija nije pridavana značajnija pažnja. Osim studije dr. Irme Čremošnik iz 1984. godine u kojoj ona obrađuje temu zidnog slikarstva (uz primarnu temu antičkih mozaika) nije se pojavila niti jedna veća i obimnija publikacija kao rezultat novih arheoloških istraživanja ili moguće revalorizacije dosadašnjih saznanja o ovoj temi.

Razloga za takvo stanje treba tražiti u više faktora (krhkost materijala i mali broj nalaza, specifičnosti u nastanku odnosno potreba poznavanja specifičnih tehnoloških procesa izrade a s ciljem dodatnih analiza, neadekvatno evidentiranje i čuvanje nalaza u muzejima i dr.).

Ovaj rad imao je zadaću prezentiranja originalnoga korpusa nalaza rimskoga fresko-slikarstva sa lokaliteta Mlinčići-Tišina kod Zenice koji je poznat stručnoj i naučnoj javnosti od početka 70-ih godina XX stoljeća, a s ciljem upotpunjavanja znanja o rimskom slikarstvu na teritoriji Bosne i Hercegovine. Posebno iz razloga što materijal nije uvršten u već spomenutu studiju dr. Irme Čremošnik.

Sam lokalitet predstavlja veću rimsku vilu sa pomoćnim objektima i kao takav ima šire značenje i za razvoj urbanizma na području Grada Zenice i regije.

Posebno je bitna činjenica da nalazište nikada nije do kraja sistematski istraženo pa bi se u budućnosti, uz nastavak arheoloških istraživanja, mogli pronaći novi nalazi rimskih slikarija koje bi upotpunile postojeće spoznaje.

Ključne riječi: antička arheologija, fresko-slikarstvo, Zenica, Mlinčići-Tišina, istraživanja,

8. Summary

The foundations of Roman mural painting originate from Italian-Etruscan and Greek tradition. However, it has its specific development and artistic value. The best well-preserved samples are in Rome and in the South of Italy, in Pompeii and Herculaneum. In the region of Bosnia and Herzegovina, Roman mural painting emerged in the 1st century A.D. The most important localities are Višići and Mogorjelo near Čapljina, on the territory of Stolac and Panik near Bileća.

Not much attention has been paid to the problem of research into Roman mural painting in the archaeology of Bosnia and Herzegovina during the past decades. With the exception of the study by Irma Čremošnik dating from 1984 in which she deals with mural painting (in addition to her primary subject – the classical mosaics), no other greater or more detailed publication has appeared as the result of the new archaeological researches or as the possible recognition of the existing knowledge on the subject.

The reasons for the above should be sought in several factors (fragility of the material and very few findings; specific phenomena in emergence i.e. the need to know the specific technological processes in handiwork for additional analyses; inadequate recording and keeping the findings in the museums and the like).

This paper was aimed to present the original corpus of findings in the field of Roman fresco-painting in the locality Mlinčići-Tišina near Zenica, well-known to the professional and scientific circles since the beginning of 1970-ies. with the aim to fulfill the knowledge about Roman painting on the territory of Bosnia and Herzegovina. This is especially so because the material was not included in the previously mentioned study of Irma Čremošnik, PhD.

The locality itself represents the large Roman villa with the accessory facilities and, as such, it also has the wider importance for development of urbanism in the city of Zenica and its broader region.

It is particularly important that the locality has never been systematically explored and, therefore, in future, the continuance of archaeological researches may lead to new findings related to Roman painting and, thus, it may enrich and fulfil the existing knowledge.

Key words: classical archaeology, fresco-painting, Zenica, Mlinčići-Tišina, researches

9. Biografija

Ikbal Cogo je rođen 19.1.1982. godine u Zenici. Opću gimnaziju završio u rodnom gradu a jednopredmetni studij historije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu (decembra 2004. godine). Akademske 2006/2007. godine upisao postdiplomski studij historijskih nauka – polje *ilirologija*, na kojem je prijavio magistarski rad pod naslovom „Grčki import starijeg i razvijenog željeznog doba na tlu današnje Bosne i Hercegovine“.

Akademske 2008/2009. godine upisao je jednopredmetni dodiplomski studij arheologije na sarajevskom Filozofskom fakultetu koji je okončao maja 2013. godine. Iste, 2013/2014. ak. godine, nastavio je obrazovanje na diplomskom jednopredmetnom studiju arheologije istog fakulteta.

U JU Muzej grada Zenice radi od januara 2005. godine. Kustos je historijske zbirke i voditelj stručne muzejske biblioteke. Stručno zvanje *kustos* stekao je 2006. godine, a zvanje *viši kustos* 2011. godine. Član je Stručnog savjeta muzeja (od 2008. godine) te član Upravnog odbora ustanove (mandatni period: 2017-2021).

Do sada realizirao nekoliko stalnih muzejskih postavki (Tešanj, Vranduk, Zenica, Kakanj) te više tematskih muzejskih izložbi. Sarađivao sa Komisijom za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, Ministarstvom za obrazovanje, nauku, kulturu i sport Zeničko-dobojskog kantona i dr. Učestvovao na više stručnih i naučnih seminara u Beogradu, Novom Sadu, Kladovu, Cetinju, Tuzli, Goraždu i Sarajevu. Boravio na studijskim putovanjima u Egiptu (2009.) i Malti (2018.).

Do sada je objavio tri knjige (*Muzej grada Zenice-retrospektiva 1966.-2013.* ; *Muzejsko zakonodavstvo u Bosni i Hercegovini od 1945. do 2012. godine* te *Stjepan Totić - prilog kulturnoj historiji Zenice*), dvije brošure te više članaka (prikazi, osvrti, prisjećanja i dr.) u bosanskohercegovačkim časopisima.

Tokom 2006. godine učestvovao na sistematskom arheološkom istraživanju neolitskoga lokaliteta *Okolište* kod Visokog pod vodstvom mr. Zilke Kujundžić-Vejzagić. Član je nacionalnog komiteta ICOM-a za BiH te Matice hrvatske.

Roditelj.

Živi u Zenici.